

**T. C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

İLK DÖNEM SÛFİLERİNE GÖRE TEVEKKÛL ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Önder TONBUL
1230207639**

**Danışman
Prof. Dr. Mehmet Necmettin BARDAKÇI**

Isparta, 2017

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

<u>Öğrencinin Adı Soyadı</u>	ÖNDER TONBUL	
<u>Anabilim Dalı</u>	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ	
<u>Tez Başlığı</u>	İLK DÖNEM SUFİLERİNE GÖRE TEVEKKÜL ANLAYIŞI	
<u>Yeni Tez Başlığı¹</u> (Eğer değişmesi önerildi ise)		
<p>Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Yüksek Lisans Tez Savunma Sınavında jürimiz 22/12/2017 tarihinde toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Yüksek Lisans tezi için;</p> <p>☒ OY BİRLİĞİ ☐ OY ÇOKLUĞU²</p> <p>ile aşağıdaki kararı almıştır.</p> <p>☒ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarılı bulunmuş ve tez KABUL edilmiştir. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda tezin DÜZELTİLMESİ³ kararlaştırılmıştır. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarısız bulunmuş ve tezinin REDDEDİLMESİ⁴ kararlaştırılmıştır.</p>		
TEZ SINAV JÜRİSİ	Adı Soyadı/Üniversitesi	İmza
Danışman	Prof. Dr. Mehmet Necmettin BARDAKCI SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Mehmet Saffet SARIKAYA SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ	
Jüri Üyesi	Yard. Doç. Dr. Hamide ULUPINAR İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ	
Jüri Üyesi		
Jüri Üyesi		

¹ Tez başlığının DEĞİŞTİRİLMESİ ÖNERİLDİ ise yeni tez başlığı ilgili alana yazılacaktır. Değişme yoksa çizgi (-) konacaktır.

² OY ÇOKLUĞU ile alınan karar için muhalefet gerekçesi raporu eklenmelidir.

³ DÜZELTME kararı için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır.
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM-ÖĞRETİM VE SINAV YÖNETMELİĞİ Madde 28-(4) Tezi hakkında DÜZELTME kararı verilen öğrenci sınav tarihinden itibaren en geç üç ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur.

⁴ Tezi REDDEDİLEN öğrenciler için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır. Tezi reddedilen öğrencinin enstitü ile ilişkisi kesilir.

T. C.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “İlk Dönem Sûfilerine Göre Tevekkül Anlayışı” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya 'da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Önder TONBUL

22.12. 2017

(TONBUL, Önder, İlk Dönem Sûfilerine Göre Tevekkül Anlayışı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2017)

ÖZET

Tasavvufî düşüncede tevekkül önemli bir kavramdır. Tevekkül kalple ilgili bir hâl olduğu için çalışmaya engel değildir. İmanla bağlantılı olan tevekküle, Allah'a tam manada teslimiyet göstermeden ulaşılamayacağı açıktır. Rızık temin etmek düşüncesiyle çalışmak, hastalıkları tedavi ettirmek ve dünyevî pek çok işte tevekkülün yanlış anlaşılması, fert ve toplum hayatında telafi edilmesi imkânsız düşüncelerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu bakımdan tevekkülün doğru anlaşılması Müslümanların içerisinde bulunduğu geri kalmışlıktan kurtulup ilerlemesine büyük katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmada tevekkülün anlamı, Kur'an ve hadislerde nasıl anlaşıldığı üzerinde durularak zâhid ve sûfilerin tevekküle bakış açıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Özellikle ilk devir sûfilerinin kavrama yükledikleri anlam ve tedbiri elden bırakmayan tavırlarının irdelenmesine özen gösterilmiştir. Bunlara ilaveten tevekkülle yakın anlamda kullanılan zühd, teslimiyet ve tefvîz terimlerine de kısaca değinilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Tevekkül, sûfî, zühd, teslimiyet, çalışmak.

(TONBUL, Önder, According to the first period Sufis' Tawakkul (Reliance) Understanding, Master Thesis, Isparta, 2017)

ABSTRACT

Tawakkul (Reliance) in thought of Sufism is an important concept. It is not a hindrance to work because it is related to heart. It is clear that it can not be reached to Tawakkul related with faith without full submission to Allah. Working with thought to provide sustenance, treating illnesses and misunderstanding of trust in many worldly affairs cause inevitable thoughts to be recovered in individual and community life. From this point of view, the correct understanding of tawakkul will greatly contribute to the recovery of Muslims from their backwardness.

In this study, it was tried to determine the perspectives of Zahid and Sufi for tawakkul, by emphasizing the it's meaning in Qur'an and hadiths. In particular, attention has been given to the meaning of the first period Sufis and the their attitudes that they giving priority for precaution. In addition to these, the terms zuhd, submission and tefviz, which are used in close sense with the tawakkul, are also briefly mentioned.

Keywords: Tawakkul, Sufi, Zuhd, Submission, Work.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
ÖNSÖZ.....	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM TEVEKKÜLÜN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1. TEVEKKÜLÜN TANIMI	3
2. KUR'AN'DA TEVEKKÜL	4
3. HADİSLERDE TEVEKKÜL	16
4. TEVEKKÜLÜN MAHİYETİ	20

İKİNCİ BÖLÜM İLK ZÂHİDLERİN TEVEKKÜL ANLAYIŞI

1. HASAN-I BASRÎ (ö. 110/728)	25
2. MÂLİK BİN DÎNÂR (ö. 131/748'den önce).....	29
3. RÂBİA EL-ADEVİYYE (ö. 185/801)	31
4. İBRAHİM BİN EDHEM (ö. 161/778).....	33
5. FUDAYL BİN İYÂZ (ö. 187/803)	36
6. ABDULLAH BİN MÜBÂREK (ö. 181/797).....	38
7. ŞAKÎK-İ BELHÎ (ö. 194/810).....	39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM İLK DÖNEM SÛFİLERİNİN TEVEKKÜL ANLAYIŞI

1. SÛFİLERE GÖRE TEVEKKÜL.....	43
2. EBÛ SÛLEYMÂN DÂRÂNÎ (ö. 215/830)	46
3. HÂRİS EL-MUHÂSİBÎ (ö. 243/857)	49
4. BÂYEZÎD-İ BİSTÂMÎ (ö. 234/848 [?])	51
5. SEHL BİN ABDULLAH TÜSTERÎ (ö. 283/896)	54
6. CÛNEYD-İ BÂĞDÂDÎ (ö. 297 /909)	58
7. EBÛ SAÎD HARRÂZ (ö. 277/890 [?])	61
8. YAHYA B. MUAZ ER-RÂZÎ (ö. 258/872).....	63
9. İBRAHİM EL-HAVVÂS (ö. 291/904)	66
10. EBÛ NASR ES-SERRÂC ET-TÛSÎ (ö. 378/998)	69
11. EBÛ TÂLİB EL-MEKKÎ (ö. 386/996).....	72
12. ABDÛLKERİM KUŞEYRÎ (ö. 465/1072)	75
13. GAZZÂLÎ (ö. 505/1111).....	78

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TEVEKKÜLÜN DİĞER KAVRAMLARLA İLİŞKİSİ

1. ZÜHD	81
2. KESB/KAZANÇ	83
3. TEFVİZ	85
4. TESLİMİYET.....	86
5. YANLIŞ TEVEKKÜL ANLAYIŞLARI VE TENKİDİ	87
SONUÇ.....	91
KAYNAKLAR	93
ÖZ GEÇMİŞ.....	98

KISALTMALAR

a.s.	: aleyhisselam.
b.	: bin.
Bkz.	: bakınız.
c.	: cilt.
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı.
h.	: hicrî.
m.	: miladi.
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
Nu	: Numara
S.	: Sayı
s.	: sayfa.
s.a.v.	: sallallahu aleyhi vesellem.
Sn.	: Sayın.
ts.	: tarihsiz
vb.	: ve benzeri.
vd.	: ve diğerleri.
y.y.	: yayım yeri yok

ÖNSÖZ

Tevekkülün insan hayatında önemli bir yeri vardır. Tevekkül sayesinde kendisinin acizliğini fark eden insan, Yüce Yaratıcının güç ve kuvvetini anlar ve sebeplere sarılarak işlerin neticesini O'na bırakır. Tevekkülün doğru anlaşılması, insanı kesbe sarılmaya ve çalışmaya, işleri neticelendiren Allah'a sığınmaya teşvik eder. Dini hayatta önemli bir yer işgal eden tevekkül, sûfiler açısından tasavvufî hayatın önemli kavramlarından birisi olmuştur.

Tevekkül, Müslümanlar arasında zaman zaman yanlış anlaşılmış ve anlaşılmaya devam etmektedir. Hastalıktan tedavi olma, kesbe sarılma ve dünyevî pek çok işte tevekkülün yanlış anlaşılması, fert ve toplum hayatında yanlış düşüncelerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu yanlış düşünce ve davranışlar toplumların, devletlerin geleceğini etkilemekte; İslâm toplumunun eleştirilmesine neden olmakta ve ilerlemelerine engel teşkil etmektedir. Tevekkül kavramının doğru anlaşılması toplum hayatında tatbik edilmesi, Müslümanların ilerlemesine büyük katkı sağlayacaktır.

Bu düşünceden hareketle İslâm'da önemli bir kavram olan tevekkülün, tasavvufî yaşantıda nasıl anlaşıldığı, ilk zâhid ve ilk dönem sûfilerinin konu hakkındaki düşünce ve davranışlarını araştırmak ve değerlendirmek istedik. Çalışmamızı yaparken tevekkül hakkındaki bilgi ve görüşler için Kur'an ve hadisler ile klasik tasavvufî eserlerden ve ilgili materyallerden faydalandık.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında tevekkülün sözlük ve tasavvufî ıstılah anlamı, Kur'an ve hadisler eksenli nasıl anlaşıldığı ve mahiyeti hakkında bilgi vermeye çalıştık. Birinci bölümde, konumuzun ana gövdesini oluşturan ilk zâhidlerin; ikinci bölümde ise ilk dönem sûfilerinin tevekkül hakkında sözlerini, düşüncelerini, tavsiyelerini tespit ederek onların tevekkül anlayışlarını değerlendirmeye çalıştık. Üçüncü bölümde, tevekkülle alakalı kavramları ve bu kavramların tevekkülle bağlantılarını açıklayıp, yanlış tevekkül anlayışlarına değinmeye çalıştık. Sonuç kısmında ise konunun genel bir değerlendirmesini yaptık.

Bu çalışmamız vesilesiyle derslerde bilgi ve birikiminden istifade ettiğim, ayrıca bu çalışmaya değerli katkıları ile yön veren danışman hocam Sn. Prof. Dr. Mehmet Necmettin BARDAKÇI'ya teşekkür ederim. Tezin son okumasını yapan Yrd. Doç. Dr.

Hamide ULUPINAR'a ve tezin hiçbir safhasında yardımlarını esirgemeyen Araştırma Görevlisi arkadaşlarıma en derin şükranlarımı sunarım. Özellikle çalışmamın her safhasında desteklerini esirgemeyen eşim Sevda TONBUL'a teşekkürü borç bilirim.

Önder TONBUL

Isparta, 2017

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Kur'an ve Sünnette geçen bir kavram olan tevekkül, sahabe ve tâbiûn sonrası ilk zâhidler ve ilk dönem sûfileri tarafından kullanılmakla birlikte daha çok onun ahlâkîliği üzerinde durulmuştur. Tevekkül, kavram olarak III-IV/IX-X. yüzyıllarda nazariye olarak gündeme gelmiştir.

Tevekkül anlayışının en çok işlendiği ilim dalı tasavvuf olmuştur. Bunda ilk dönem zâhid ve sûfilerinin tevekkül hakkındaki görüşleri ve söyledikleri sözlerin önemi büyüktür. Dolayısıyla çalışmada Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748) ve İbrâhim b. Edhem (ö. 161/778) gibi zâhidlerin tevekküle dair görüşleri çalışmanın konuları arasındadır. İlk zâhidlerde olduğu gibi ilk dönem sûfileri de tevekküle değinmişler ve insanlara tevekkülü öğütlemişlerdir. Kaynaklarda ve sûfilerin kendi eserlerinde onların tevekkül anlayışına dair görüşlerini bulmak mümkündür. Bu nedenle Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Bâyezıd-i Bistamî (ö. 234/848 [?]), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ve İbrahim el-Havvâs (ö. 291/904) gibi ilk dönem sûfilerinin de tevekkül anlayışını bilmek kavramı anlama noktasında oldukça önemlidir. Çalışmamız hicri III-IV/IX-X. yüzyıllardaki sûfilerin tevekkül anlayışları çerçevesinde olacaktır.

Araştırmanın Önemi

Tevekkül, Müslümanlar arasında oldukça önemli bir kavramdır. Özellikle Kur'an ve hadislerde tevekküle yapılan vurgular onun önemini göstermektedir. Allah ve Hz. Peygamber tevekküle yaptıkları bu vurguyla müminlerin ümitsizliğe düşmelerini önlemek ve işleri neticelendiren bir varlığa güvenmelerini istemişlerdir. Günlük hayattan savaş durumlarına kadar her alanda tevekkülle ilgili tavsiyeler, kavramın zâhid ve sûfiler tarafından önemsenmesinde etkili olmuştur. Bu nedenle zâhid ve sûfilerin tevekkül anlayışlarının bilinmesi önem arz etmektedir.

Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Çalışmada ilk olarak tevekkülün tanımı ve mahiyeti, Kur'an'da ve hadislerdeki yerine değinilecektir. Ardından birinci bölümde ilk zâhidlerin tevekkül anlayışı

hakkında bilgi verilecektir. İkinci bölümde ise ilk dönem sûfilerinin tevekkül anlayışları aktarılacaktır. Tevekkül kavramının tasavvufî düşüncedeki yerinin anlaşılması bağlamında zühd ve kesb gibi bazı kavramlarla olan ilişkisine değinilecektir. Bazı zâhid ve sûfiler tarafından kesbe olumsuz yaklaşılması sonucunda ortaya çıkan yanlış tevekkül anlayışı hakkında da bilgi verilecektir. Dolayısıyla çalışma sûfilerin hicri III-IV/IX-X. yüzyıllardaki tevekkül anlayışları ile sınırlandırılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmanın konusu belirlendikten sonra öncelikle alan taraması yapılmış ve çalışmanın temel başvuru kaynakları tespit edilmiştir. Konuyla alakalı akademik çalışmalar ile tezler incelenerek örnek çalışma planı çıkarılmıştır. Çalışmada ele alınan kavram hakkında bilgi verebilmek adına temel sözlüklere başvurulmuştur. Ardından kavramın İslam düşüncesi içerisinde nasıl kullanıldığını tespit edebilmek gayesiyle Kur'an-ı Kerim ve hadislere başvurulmuş, bu bağlamda bazı tefsirler ile hadis kitapları ana kaynak olarak kullanılmıştır. Bunlara ilaveten ilk zâhidler ve sûfiler hakkında bilgi veren tabakât kitaplarına başvurulmuştur. Bu eserlerde mezkûr kişiler hakkında yer alan bölümlerden tevekkül ile alakalı olan bilgiler derlenmiştir. Tüm bu kaynaklardan elde edilen bilgiler değerlendirilmiş, dolayısıyla zâhid ve sûfilerin tevekkül anlayışları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken tarih metodolijisinden yararlanılarak bir sosyal tarih yazımı yapılmaya çalışılmıştır. Sûfilerin tevekkülle ilgili düşünceleri biyografik eserler ve modern çalışmalar ışığında analiz edilerek sonuca varılmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEVEKKÜLÜN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1. TEVEKKÜLÜN TANIMI

Tasavvufun önemli terimlerinden olan tevekkül, insanlara ve diğer varlıklara bel bağlamadan her işte Allah'a güvenip O'na dayanmayı esas alır. Sözlükte “V-K-L” kökünden türeyen tevekkül,¹ birisine güvenmek, onu kendi yerine vekîl tayin etmek manasındadır.² Bir işi başkasına sipariş edip ısmarlamak, teslim etmek,³ kişinin acizliğini bilerek başkasına sığınması,⁴ işi başkasına devretmek,⁵ bir işi yapmada birisine güvenmek⁶ anlamlarına gelmektedir.

Rağıb el-İsfahânî'ye göre tevekkül iki şekilde olur: Birincisi “ben falanın vekiliyim, onun işlerini ben görüyorum” manasında, ikincisi ise “ona güvendim, işlerimi ona teslim ettim” manasındadır.⁷ Dolayısıyla tevekkül; dünyevî-uhrevî tüm işlerde Allah'ın vekîl kabul edilmesidir.⁸

Tevekkülle alakalı kavramlardan olan “vekîl” kelimesi “temsilci, koruyucu ve iş ısmarlanan kişi”⁹ manasındadır. Diğer taraftan el-Vekîl, Allah'ın isimlerinden bir isim olup, “kullarına yeten ve kulların rızkını üstlenen” manasına gelmektedir.¹⁰

Mütevekkil kelimesi ise “tevekkele” fiilinin ism-i fâilidir. Sözlükte “acizliğini izhar ederek işinin görülmesini başkasına havale eden kişi” manasına gelmektedir.¹¹

¹ Mustafa Çağrı, “Tevekkül”, *DİA*, c. XXXXI, s. 1, İstanbul, 2012.

² Rağıb el-İsfahânî, *Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*, Çevirenler: Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 3. Baskı, 2012, s. 1177.

³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, Dâru Mektebeti'l Hilâl, Beyrut, ts. , c. IV, s. 12.

⁴ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, Dâru'l İlmi-li'l-Melâyîn, Beyrut, 4. Baskı, 1990, c. III, s. 43.

⁵ İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Lüğa*, Tahkik: Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979, c. VI, s. 136.

⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts. , c. XI, s. 734.

⁷ el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 1178.

⁸ Abdulaziz Hatip, *Tevekkül mü? Tembellik mi? İslam'da Tevekkül ve Çalışma*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2006, s. 17.

⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, c. V, s. 405; Cevherî, *es-Sihâh*, c. VI, s. 122-123; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XI, s. 734.

¹⁰ Cevherî, *es-Sihâh*, c. VI, s. 122-123; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XI, s. 734.

¹¹ Cevherî, *es-Sihâh*, c. VI, s. 122-123; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XI, s. 734.

Mütevekkil, her işinde Allah'ı vekîl bilen, O'na dayanan ehl-i tevekküldür.¹² Mütevekkil, annesine muhtaç olan ve ondan başka sığınacak yeri olmayan bebek gibidir.¹³ Tevekkül ile alakalı kavramların sözlük anlamlarına bakıldığında tevekkülü, kişinin acizliğini bilerek kendi gücünü aşan konularda başkasına güvenmesi, dayanması ve işini havale etmesi olarak anlayabiliriz.

Tasavvufî istilah olarak tevekkül, neticenin hâsıl olması için gerekli tedbirleri alıp, tüm çabaları sarf ettikten sonra işleri inançla, kalp hâliyle Allah'a havale etmektir. O'nun katında olana güvenmek ve halkın elinde olana göz dikmemektir.¹⁴ Deveyi bağladıktan sonra Allah'a emanet etmektir.¹⁵ Tevekkülde, tedbir almadan, alınırken ve alındıktan sonra her zaman Allah'a güven esastır.¹⁶

Kur'an ve sahih hadisler çerçevesinde tevekkül kelimesinin tanımını şu şekilde yapabiliriz: Tevekkül, kişinin yapmayı planladığı bir iş için gerekli tedbirleri alması ve yapılması gereken tüm çabaları yerine getirdikten sonra neticenin Allah'ın dilediği şekilde olacağını beklemesidir.¹⁷

Kısaca ifade etmek gerekirse tevekkül, kişinin tüm işlerinde sebepleri yerine getirip her yönetme başvurduktan sonra, o sebepleri müessir görmeden, işlerine Allah'ın kefil olduğunu bilerek O'na yönelmesi, işi idare etsin diye O'nun ilmine sığınması ve O'nu vekîl kılmasıdır. Başkasına meyletmeden dili ve kalbiyle yalnızca Allah'a güvenmesidir. Çünkü sebepler yerine getirildikten sonra istenilen şeyin karşılığını verecek, işleri neticelendirecek olan Allah'tır.

2. KUR'AN'DA TEVEKKÜL

Tevekkül kavramı Kur'an-ı Kerim'de, kırk âyette değişik fiil kalıplarında, dört âyette ise mütevekkil şeklinde yer almaktadır. Vekîl kelimesi Allah'ın sıfatı şeklinde yirmi dört yerde geçmektedir. Bazı âyetlerde peygamberlerin inkârcılara kefil olmadığı, onların yaptıklarından sorumlu tutulamayacağı, dört âyette de inkârcıların ahirette

¹² Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 1. Baskı, 2012, s. 267; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayınları, Ankara, 1. Baskı, s. 529.

¹³ Abdülkerim Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 6. Baskı, 2012, s. 253.

¹⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 357.

¹⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 717.

¹⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 357.

¹⁷ Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011, s. 69.

kendilerini savunacak bir vekillerinin bulunmayacağı belirtilmektedir. Bir âyette, Allah Teâlâ tarafından inkârcı Kureyş kabilesinin yerine inkâra sapmayan bir topluluğun getirilmesi, diğer bir âyette ise ölüm meleğine can alma görevinin verilmesi “tevkil” kavramıyla ifade edilmektedir. Tevekkülle ilgili âyetlerde insanların Allah’a sığınması istenmekte, hükmün yalnız O’na ait olduğu belirtilmektedir.¹⁸

Kur’an-ı Kerim’de yer alan tevekkülle ilgili âyetler incelendiğinde, âyetlerin öncelikle iman-tevekkül ve tevhid-tevekkül ilişkisinden bahsettiği görülmektedir. Bu âyetlerde tevekkül fiili, bazen müminlere emir şeklinde, bazen peygamberlerin ve müminlerin ahlâkî davranışları şeklinde, bazen de peygamberlerin eğitim metotlarından biri olarak bahsedilmektedir.¹⁹

Kur’an-ı Kerim’de tevekkülün iman ile birlikte zikredilmesi ve imanın hakikati olarak ortaya konulması dikkat çekicidir.²⁰ Nitekim iman etmek, her işin sonucunda Allah Teâlâ’yı yegâne müessir görmek ve her şeyi O’ndan bilmektir.²¹ Bu bağlamda tevekkül, müminin sıfatı ve imanın meyvesidir. Bu meyveden mahrum olan insan gerçek manada imana sahip olamaz.²² Bu husus Kur’an-ı Kerim’de şöyle belirtilir: “...Eğer müminler iseniz yalnızca Allah’a tevekkül edin.”²³ Bu âyeti Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574) şöyle yorumlamıştır: “Eğer siz Allah Teâlâ’ya imân ve O’nun va’dini tasdik ediyorsanız, gerekli sebeplere başvurduktan sonra yalnız Allah Teâlâ’ya tevekkül edin. Başvurduğunuz sebeplere güvenmeyin. Çünkü hakikatte sebepler, sonuca tesir edemez, gerçek tesir, Azîz ve Kadîr Allah katındadır. Bu da yalnız Allah’a tevekkül etmeyi gerektirir.”²⁴

İman-tevekkül ilişkisine Kur’an-ı Kerim’den şu örnek verilebilir: “*Ey kavmim! Eğer siz gerçekten Allah’a iman etmişseniz, eğer O’na teslim olmuş kimseler iseniz, artık sadece O’na tevekkül edin. Onlar da şöyle dediler: Biz yalnız Allah’a tevekkül*

¹⁸ Çağrı, “Tevekkül”, s. 1.

¹⁹ Rabiye Solmaz, “Din Eğitimi Açısından Kur’an ve Sünnette Tevekkül Kavramı”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, s. 8.

²⁰ Faruk Karaca, “Dilimizde Dini İnanç İfade Eden Bazı Kavramlar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, S. 14, s. 238.

²¹ Hatip, *Tevekkül mü? Tembellik mi?*, s. 37-38.

²² Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatler*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 167.

²³ Maide, 5/23.

²⁴ Şeyhülislam Ebussuûd Efendi, *Ebussuûd Tefsiri*, Tercüme: Ali Akın, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006, c. IV, s. 1603.

ettik. Ey Rabbimiz, bizi zalimler topluluğunun baskı ve şiddetine maruz bırakma!”²⁵

Fahrüddîn er-Râzî (ö. 982/1574) yukarıdaki âyetleri şöyle açıklamaktadır: “Âyeti kerimedeki ‘Ey kavmim! Eğer siz gerçekten Allah’a iman etmişseniz, eğer O’na teslim olmuş kimseler iseniz, artık sadece O’na tevekkül edin’ ifadesi, onların Müslüman olmalarının, ‘Eğer siz, gerçekten Allah’a iman etmişseniz’ ifadesine muhatap olmalarının şartı olmasını gerektirir. Buna göre Allah Teâlâ, sanki Müslüman bir kimseye, Müslüman olduğu halde: “Eğer Allah’ı tasdik edicilerden isen, Allah’a tevekkül et!” demiştir. İslâm, teslim olmak ve boyun eğmek demektir. Bu durum da insanın Allah’tan gelen mükellefiyetlere uymasına ve inadı bırakmasına işarettir. Bu vaziyette kul, bütün işlerini Allah Teâlâ’ya havale eder ve kalbinde, Allah’a tevekkül etmenin nuru meydana gelir. Allah’a tevekkül ise, işlerin tamamını Allah’a havale etmek ve bütün durumlarda Allah’a güvenip dayanmaktır. Bütün işlerinde Allah’a tevekkül eden kimseye, her türlü musibet anında O yeter ve yardımcı olur.”²⁶

Buradan hareketle diyebiliriz ki Hz. Mûsâ, iman eden kavminden sadece Allah Teâlâ’ya teslim olup O’na güvenmelerini istemiş, bu şekilde davrandıkları takdirde gerçek manada iman etmiş olacaklarını söylemiştir. Kavmi de bu davete icabet etmiş, sadece Allah Teâlâ’ya güvendiklerini, O’ndan kendilerini zalimler topluluğunun baskı ve zulmünden koruması için tevekkül üzere dua ettiklerini beyan etmiştir.

Kaldı ki insan ve kâinatı yaratanın Allah Teâlâ olması, bu sebeple bir şeyin yaratıcısının yarattığı düzen hakkında tüm bilgilere sahip olması ve onlar hakkında her türlü tasarrufta bulunması, yaratılanın da her zaman kendisini var edene karşı sorumlu olması ve O’na sığınması gerekir. Bu manada Allah, yer ve göklerin bütün bilgilerinin kendisinde saklı olduğunu, hiç bir şeyin O’ndan gizli kalamayacağını, yapılan her türlü işin neticede kendisine döndürüleceğini, bu sebeple kulluk edilecek ve güvenilecek varlık olarak sadece O’na tevekkül edilmesini şöyle bildirmektedir: “Göklerin ve yerin gaybı (sırrı) yalnız Allah’a aittir. Her iş O’na döndürülür. Öyle ise O’na kulluk et ve O’na dayan! Rabbin yaptıklarınızdan gafil değildir.”²⁷ İbn Arabî (ö. 638/1240) bu ayeti şöyle açıklamaktadır: “Allah’ın seni yerleştirdiği her yolda, O’nun karşısında zelil ol, başkasının karşısında zelil olma. Çünkü başkası yokluktur. Yokluğa yönelen ise, bir şey

²⁵ Yunus, 10/84-85.

²⁶ Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsir-i Kebir*, Tercüme: Suat Yıldırım vd. , Huzur Yayınevi, İstanbul, 2013, c. XII, s. 449.

²⁷ Hud, 11/123.

elde edemez. Münezzehe ve meçhul bir zât olarak O'na ibadet et! O'ndan bilebileceğin nihai şey, kendisine olan muhtaçlık ilişkindir.”²⁸

Kur'an-ı Kerim, sosyal yaşamda karşılaşılan çeşitli durumlarda da tevekkülün önemine vurgu yapmakta, takınılması gereken tutum ve davranışların nasıl olması gerektiği hususunda örnekler vererek müminlere yol göstermektedir. Bu bağlamda dini tebliğde başarının nasıl sağlanacağı, hangi metotların uygulanacağı konusunda araştırma yapılması, doğru görülen metot ve yapılacak işe karar verildikten sonra da sadece Allah'a güvenilmesi istenmekte²⁹ ve böyle davrananların da Allah tarafından sevileceği şöyle ifade edilmektedir: “...iş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et, (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever.”³⁰

Bu âyetteki Hz. Peygamber'e hitap edilen müşavere et emri ile belirtilmek istenilen asıl sebep ve hikmeti, vurgulanan ana hususu Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942), âyetin ümmetin öğretim ve terbiyesi için geldiği ve müminler için birçok faydasının bulunduğu şeklinde yorumlanmaktadır.³¹ Fahrüddîn er-Râzî ise bu âyetteki istişare emrini, sebepleri yerine getirip Allah'a güvenmek manasında şöyle açıklamaktadır: “İstişare edilip karar ortaya çıktıktan sonra, alınan bu karara bağlanmak gerekmez. Aksine Allah'ın yardımına, işi doğru götürmesine ve korumasına dayanmak, güvenmek gerekir. Bundaki maksat, kulun bütün işlerinde sadece Allah'a îtimad edip güvenmesinin şart olduğunu ortaya koymaktır. Bu âyette işaret edilen husus; tevekkül bazı cahillerin dediği gibi, insanın kendisini ihmal etmesi, sebepleri terk etmesi değildir. Aksi hâlde, Allah Teâlâ'nın istişareyi emretmesi, tevekkülü emretmesine zıt olurdu. Bilakis tevekkül, insanın görünür sebepleri yerine getirmesi, fakat kalbiyle bu sebeplere güvenmeyip Allah'ın muhafazasına, himayesine güvenmesidir.”³²

Ayrıca yukarıdaki âyet, dini tebliğ konusunda hangi metotlar kullanılırsa başarılı olunacağı, sonra da o iş için doğru görülen bir karar verildiğinde Allah'a güvenerek işe girişmeyi ve tevekkül etmeyi bildirir. Bir iş yapma hususunda önce araştırmalar yapılmalı, ilgililerle konu hakkında görüş alışverişinde bulunulmalı, yapılacak işin

²⁸ İbn Arabî, *Rıza İhlas Tevekkül*, Tercüme: Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 49.

²⁹ Mirza Tokpınar, *Hangi Doğru? Tevekkül*, Kitâbi Yayınevi, İstanbul, 2. Baskı, 2010, s. 71.

³⁰ Al-i İmran, 3/159.

³¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Akçağ Yayınları, Ankara, 4. Baskı, 2013, c. II, s. 549.

³² er-Râzî, *Tefsir-i Kebir*, c. VII, s. 164.

yararı, gerekliliği ve gerçekleştirme biçimine karar verildikten sonra, tereddütsüz bir şekilde Allah'a dayanıp güvenerek işe girişilmelidir.³³ Bu hareketle işlerinde istişare ederek karar veren, sebepleri yerine getiren ve sadece Allah'a güvenen müminlerin, Allah'ın istediği, razı olduğu bir davranış gösterdiklerini ve O'nun sevgisini kazanarak gerçek tevekkül düşüncesine ulaştıklarını söyleyebiliriz.

İnsan her işte, her olayda Allah'a güven duygusu ile yardımı sadece O'ndan beklemelidir. Nitekim O'nun yardımı olmadan insana yardım edebilecek hiçbir varlık bulunmamaktadır. Bu düşünce ile O'nun yardımını alanlar, karşılaşıcağı zorlukların üstesinden gelecek ve bu zorluklar hayatlarını etkilemeyecektir. Bu sebeple, müminin her zaman Allah'a tevekkül etmesi, dayanması ve güvenmesi istenmektedir. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de şöyle bildirilmektedir: *"Allah size yardım ederse, sizi yenecek yoktur. Eğer sizi yardımsız bırakırsa, ondan sonra size kim yardım edebilir? Müminler, ancak Allah'a tevekkül etsinler."*³⁴ Elmalılı Hamdi Yazır, bu âyetteki birinci kısmın Bedir savaşındaki müminlerin durumunu, ikinci kısmın da Uhud savaşındaki müminlerin durumunu anlattığını belirtmektedir. Ona göre Allah Teâlâ, Uhud savaşında müminleri yardımsız bırakmamış, ancak Bedir savaşındaki gibi tam bir yardım da bahşetmeyerek müminleri bir imtihandan geçirmiş ve her durumda kendisine güvenilmesini istemiştir.³⁵

Bu âyetlerden hareketle Allah'ın âyetlerini duyduğunda imanı artan ve Allah'tan başkasına güvenmeyen kişiyi tevekkül sahibi bir mümin olarak nitelendirilebiliriz. Müminin bahsedilen bu vasıfları Kur'an-ı Kerimde şöyle açıklanmaktadır: *"Müminler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. O'nun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler."*³⁶ İbn Cerîr et-Taberî'ye (ö. 310/923) göre bu ayet şöyle anlaşılabilir: "Allah'ın kitabında indirdiği farzları terk eden, hükümlerine teslim olmayan kişi mümin değildir. Mümin, Allah anıldığı zaman kalbi titreyen, O'nun zikri yapıldığı zaman boynunu eğip teslim olan ve O'nun korkusundan haşyete kapılan kimsedir. Mümin, Allah'ın âyetleri okunduğu zaman şüphe etmeden tasdik eder ve O'na inanır. Müminler böyle davranarak imanlarını artırır ve sadece Allah'a tevekkül ederler. Allah'tan

³³ Tokpınar, *Hangi Doğru? Tevekkül*, s. 71.

³⁴ Al-i İmran, 3/160.

³⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. III, s. 118.

³⁶ Enfal, 8/2.

başkasından ümitvar olmazlar ve O'ndan başkasından korkmazlar.”³⁷

Yine Allah, müminlerde olduğu gibi Hz. Peygamber'den de kendisine tevekkül etmesini istemiştir. Münafıkların bir kısım gizli hallerini Hz. Peygamber'e haber veren Allah, onların Hz. Peygamber'in bildirdiği emir ve yasaklara uyacaklarına dair söz verdiklerini, ancak Hz. Peygamber'in yanından ayrıldıktan sonra bu sözlere uymadıklarını, kendisinin münafıkların bu yaptıklarını bildiğini, Hz. Peygamber'in onların bu yaptıklarına aldırış etmeyerek tebliğ vazifesine devam etmesini ve tevekkülden ayrılmamasını söylemiştir.³⁸ Ayet-i kerimeden çıkarılabilecek en önemli sonucun, tüm işlerde sebepler yerine getirilip söz ile tebliğ yapılması, kul olarak üzerine düşen vazifelerin yapılması, sonra Allah'a tevekkül edilmesi ve O'na sığınması olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca sebepler ve vazifeler yerine getirildikten sonra Allah'ın yardımının insan için hayırlı bir şekilde geleceğine inanma düşüncesini de tevekkülün şartlarından sayabiliriz.

Allah, göklerdeki ve yerdeki her şeyi yarattığını, her şeyin sahibi olduğunu, önceki ehl-i kitaba da kendisine ibadet etmelerini emrettiğini, kendisine karşı gelmekten sakınmalarını tavsiye ettiğini, övülmeye layık tek varlığın kendisinin olduğunu³⁹ bildirdiği âyet-i kerimeden sonra gelen âyette, gökteki ve yerdeki her şeyin kendisinin olduğunu tekrar belirtmekte ve vekil olarak kendisinin yeteceğini şöyle buyurmaktadır: “Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. Vekil olarak Allah yeter.”⁴⁰ Bu âyeti günümüz müfessirlerinden Muhammed Mahmud Hicazî şöyle açıklamaktadır: “Göklerde ve yerde bulunan her şey mülkiyet, yaratma, icat ve tasarruf bakımından Allah Teâlâ'ya aittir. Hüküm sahibi O'dur ve her şey O'na döndürülecektir. Allah Teâlâ, önceki ehl-i kitaptan ve Muhammed ümmetinden kendisine karşı gelmekten sakınmalarını istemiştir. O'nu inkâr ederseniz, bilin ki O'nun kendisine ibadet etmenize bir ihtiyacı yoktur. O'nun herhangi bir rızka da ihtiyacı yoktur. Her şey Allah'ındır ve

³⁷ İmam Taberî, *Taberi Tefsiri*, Tercüme: Mehmet Keskin, Akide Yayıncılık, İstanbul, ts, c. II, s. 732.

³⁸ Bahsi geçen âyetin metni şöyledir: “Sana ‘baş üstüne’ derler. Fakat senin yanından çıktıklarında, içlerinden bir takımı, geceleyin; (senin gündüz) söylediklerinin aksini kurarlar. Allah, onların geceleyin kurduklarını yazmaktadır. Sen onlara aldırma. Allah'a tevekkül et. Vekil olarak Allah yeter.” Nisa, 4/81.

³⁹ Bahsi geçen âyetin metni şöyledir: “Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. Sizden önce kendilerine kitap verilenlere de, size de "Allah'a karşı gelmekten sakının" diye Tavsiye ettik. Eğer inkâr ederseniz, (bilin ki) göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. Allah engindir, övülmeye layıktır.” Nisa, 4/131.

⁴⁰ Nisa, 4/132.

her şey O'na muhtaçtır. Vekîl olarak Allah yeter.”⁴¹

Müminlerin yalnızca Allah'a tevekkül etmesi gerektiği düşüncesini Elmalılı Hamdi Yazır şöyle ifade etmektedir: “İslam'ın indiği ilk yıllarda müşrikler güçlü, Müslümanlar ise zayıf ve güçsüz durumda idiler. Müşrikler Müslümanları daima sıkıntıya sokmak çabasındaydılar. Ancak Allah Teâlâ'nın Müşriklere bu fırsatı vermediği ve Müslümanları koruduğu görülmektedir. İslam'ın kuvvetlenmesinden sonra; Müslümanların güçlendiği Müşriklerin güç ve kuvvetinin bitmiş olduğu Kur'an-ı Kerim'de: *'Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani bir topluluk size el uzatmaya (tecavüze) kalkışmıştı da, Allah (buna engel olmuş) onların ellerini sizden çekmişti. Allah'a karşı gelmekten sakının. Müminler yalnız Allah'a tevekkül etsinler.'*⁴² âyetiyle bildirilmiş ve Müslümanlara, Allah'ın koruma ve nimeti hatırlatılarak Allah'tan başkasına güvenmemeleri istenmiştir.”⁴³

Allah, olumlu-olumsuz her durumda kendisine sığınılmasını ve tevekkül edilmesini istemekte, böyle davrananların korku, hüznün yaşamayacaklarını bildirmektedir. Bu bağlamda Bedir savaşından sonra Allah, savaşa katılanlardan bahsederken onların her şart ve ortamda Allah'a tevekkül ettiklerini, savaş halinde bile hiç bir şeyden korkmadıklarını, kendi güçlerine güvenmeyip sadece Allah'ı vekîl edindiklerini, O'na sığındıklarını ve her durumda tevekkül etmenin mümin olmanın vasıflarından birisi olduğunu belirtmiştir.⁴⁴

Bu hususu Ebussuûd Efendi şöyle anlatmaktadır: “Bedir savaşında müşrik ordularının sayısı bin civarındayken Müslümanların sayısı üç yüz civarında idi. Münafıklar ve kalpleri henüz Müslümanlıkta kuvvet bulmamış olanların: “Şu müminleri dinleri aldatmış, bu yüzden güçlerinin yetmeyeceği bir işe kalkışmışlar” diyerek Müslümanları küçük görmeleri üzerine Allah Teâlâ: *“Hani münafıklar ve kalplerinde hastalık bulunan kimseler, 'Bunları dinleri aldatmış' diyorlardı. Hâlbuki kim Allah'a tevekkül ederse, hiç şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.*”⁴⁵

⁴¹ Muhammed Mahmud Hicazî, *Furkan Tefsiri*, Tercüme: Mehmet Keskin, İlim Yayınları, y. y. , ts, c. I, s. 512.

⁴² Mâide, 5/11.

⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. III, s. 282-283.

⁴⁴ Bahsi geçen âyetin metni şöyledir: “Onlar öyle kimselerdir ki, halk kendilerine ‘İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun’ dediklerinde, bu söz onların imanlarını artırdı ve ‘Allah bize yeter, O ne güzel vekildir! dediler.’ Al-i İmran, 3/173.

⁴⁵ Enfâl, 8/49.

âyetini indirerek, kendisine sığınıp tevekkül edenleri galip getireceğini, sayıları az olsa bile onları küçük düşürmeyeceğini bildirmiştir.”⁴⁶

Üzerine düşen vazifeleri yerine getirip tereddüt etmeden tevekkül haliyle Allah’a sığınanların, zor görünen durumlarda bile başarılı olacağı yukarıdaki âyet-i kerimeden anlaşılabilir. Nitekim müminler sebepleri yerine getirerek Allah Teâlâ’ya tevekkül ve teslimiyetle sığınmışlar ve savaş meydanına gelmişlerdir. Bunun sonucunda Allah, sayı farkından dolayı imkânsız gibi görünen bir durumu tersine çevirmiş ve kendisine sığınan müminleri galibiyete ulaştırmıştır.

Bu bağlamda Allah: “*De ki: Bizim başımıza ancak, Allah'ın bizim için yazdığı şeyler gelir. O bizim yardımcımızdır. Öyleyse müminler, yalnız Allah'a güvensinler.*”⁴⁷ buyurmaktadır. Seyyid Kutub’a (ö. 1966) göre bu ayet şu manaya gelmektedir: “Allah müminlere zafer yazmış, başarılı bir sonuç vadetmiştir. Zorluklara belâlara uğrasalar da, bu durum vaat edilen zafere hazırlıktır. Müminler, kötülüklerden temizlendikten ve ilâhi kanunun gerektirdiği vesilelere sarıldıktan sonra zafere ulaşırlar. Gerçek yardımcı ve dost Allah’tır. Bu sebeple müminler sadece Allah’a güvenip dayanmalıdırlar. Müslüman, işlerinde elinden gelen gayreti göstererek harekete geçen ve hiçbir şeyden korkmayan kişidir. Bu durum karşılaştığı hayır ve şerrin Allah’ın iradesine bağlı olarak geliştiğine ve Allah’ın kendisine yardım edeceğine iman etme düşüncesinden kaynaklanmaktadır.”⁴⁸

Savaş ve cihat emirleriyle yüklü Tevbe sûresinin son âyeti şu ifadelerle son bulmaktadır: “*Eğer yüz çevirirlerse de ki: Bana Allah yeter. O'ndan başka hiçbir ilah yoktur. Ben ancak O'na tevekkül ettim. O, yüce Arşın sahibidir.*”⁴⁹ Âyette, her zaman Allah’a sığınılması istenmekte, O’ndan başka yardımcı olmadığı hatırlatılarak, her durumda olduğu gibi savaş anında da güç ve kuvvetin, kendisine sığınanlara verileceğinin bildirildiğini söyleyebiliriz.

Kur’an-ı Kerîm’de, peygamberlerin tevekkül anlayışlarından örnekler verilerek, gerçek tevekkül düşüncesi hakkında müminlere yol gösterilmektedir. Bu bağlamda şu âyetleri zikredebiliriz:

⁴⁶ Ebussuûd Efendi, *Ebussuûd Tefsiri*, c. VI, s. 2475.

⁴⁷ Tevbe, 9/51.

⁴⁸ Seyyid Kutub, *Fîzılâl-il-Kur’an*, Mütercimler: İ. Hakkı Şengüler vd. , Hikmet Yayınları, ts. , c. VII, s. 312.

⁴⁹ Tevbe, 9/129.

“Nûh’un haberini onlara oku. Hani o bir vakit kavmine şöyle demişti: “Ey kavmim! Eğer benim konumum ve Allah’ın ayetleriyle öğüt vermem size ağır geliyorsa, (biliniz ki) ben sadece Allah’a dayanıp güvenmişim. Artık siz de (bana) ne yapacağınızı ortaklarınızla beraber kararlaştırın ki işiniz size dert olmasın! Bundan sonra bana hükmünüzü uygulayın; bana mühlet de vermeyin!”⁵⁰ İbn Kesîr’e (ö. 774/1373) göre bu âyet şöyle anlaşılabilir: “Nuh (a.s) kavmine Allah’ın âyetlerini hatırlatmış ve onlara: ‘Ey kavmim, aranızda kalmam, Allah’ın âyetlerini anlatmam, hatırlatmam, öğüt vermem size ağır geliyorsa; ben ancak Allah’a tevekkül ettim. Bu anlattıklarımın size ağır gelip gelmemesi beni ilgilendirmez, ben davetimden asla vazgeçmem. Bana karşı ne yapacağınızı aranızda toplanıp kararlaştırın, içinizdekileri açığa çıkarın. Eğer hâlâ kendinizi doğru ve gerçekçi sanıyorsanız, üzerime yürüyüp bana yapacağınızı yapın. Bunlar benim umurumda olmayacaktır ve sizden korkmuyorum. Ben sadece Allah Teâlâ’ya güveniyor ve sadece O’na sığınıyorum,’ dediği bildirilerek Nuh (a.s)’un tevekkül ve teslimiyet halinin en güzel örneği verilmektedir.”⁵¹

Yine Hz. Hûd’un kavmini Yüce Allah’a imana etmeye davet ettiği, onların ise bu davete karşılık Hz. Hud’un saçmaladığını ve tapmış oldukları tanrılarının O’na kötülüğünün dokunduğunu ve sapıtığını iddia ettikleri görülmektedir. Hz. Hud’un ise Allah’a olan imanından, güveninden almış olduğu güç ve kuvvetle onların bu inançlarını ve düşüncelerini reddederek onların üzerine gittiği, azgınlıklarına meydan okuyarak onları tahrik ettiği bildirilmektedir.⁵² Bu durum Kur’an-ı Kerim’de şöyle anlatılmaktadır: “İşte ben, hem benim, hem sizin Rabbiniz olan Allah’a dayandım. Yeryüzünde bulunan hiçbir canlı yoktur ki, Allah, onun perçeminden tutmuş olmasın. Şüphesiz Rabbin dosdoğru bir yol üzerindedir.”⁵³ Bu âyet ile Allah’a iman eden, O’na tevekkül eden insanın hiçbir güçten korkmayacağını, her türlü olumsuz duruma, sahip olduğu iman ve tevekkülle meydan okuyabileceğini anlayabiliriz.

Hz. Şuayb kavmine: Allah’a kulluk ve itâat etmelerini, ölçü ve tartıyı eksik yapmamalarını tebliğ etmiştir. Kavmi ise: Senin dinin atalarımızın taptığı şeyleri bırakmayı ve kendi mallarımız üzerinde dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi mi

⁵⁰ Yunus, 10/71.

⁵¹ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur’an-ı Kerim Tefsîri*, Çevirenler: Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1985, c. VIII, s. 3862.

⁵² Kutub, *Fîzilâl-îl-Kur’an*, c. VIII, s. 207-208.

⁵³ Hud, 11/56.

emrediyor?⁵⁴ diyerek Hz. Şuayb ile alay etmişlerdir. Onların bu sözlerine Hz. Şuayb 'ın verdiği cevap Kur'an-ı Kerim'de şöyle yer almaktadır: “Şuayb şöyle dedi: “Ey kavmim! Söyleyin bakayım, ya ben Rabbimden gelen açık bir delil üzere isem ve katından bana güzel bir rızık vermişse!... Ben size yasakladığımı kendim yapmak istemiyorum. Ben sadece gücüm yettiğince (sizi) düzeltmek istiyorum. Başarım ancak Allah'ın yardımı ile dir. Ben sadece ona tevekkül ettim ve sadece ona yöneliyorum.”⁵⁵ İmam Taberî'ye göre: “Şuayb (a.s) kavmine verdiği bu cevabı ile kavmini gücü yettiğince düzeltmeye ve onları Allah'ın azabından korumaya çalışmaktadır. Başarının Allah'ın yardımı ile olacağını belirterek sadece Allah'a tevekkül etmekte ve O'na teslim olarak O'na yönelmektedir.”⁵⁶ Ayrıca bu âyetten, her durumda olduğu gibi dini tebliğ konusunda da insanın kendi üzerine düşen vazifeleri yerine getirdikten sonra insanları doğru yola çağırması ve Allah'a tevekkül edilerek işin neticesini O'ndan beklemesi gerektiğini anlayabiliriz.

Allah, Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde peygamberlerin vasıflarını anlatmaktadır. İnanmayanların ise bu anlatılanları inkâr ederek peygamberlerin de kendileri gibi bir insan olduğunu, kendilerini atalarının dinlerinden döndürmek istediklerini iddia ederek peygamberlerden apaçık bir delil istedikleri bildirilmektedir.⁵⁷ Onların bu sözlerine peygamberler: Kendilerinin de insan olduğunu, Allah'ın peygamberlik nimetini dilediğine vereceğini, Allah'ın izni olmadan hiçbir delil getiremeyeceklerini ve müminlerin görevinin sadece Allah'a dayanıp güvenmek olduğu şeklinde cevap vermişlerdir.⁵⁸ Ayrıca peygamberler kavimlerine: “Allah bize yollarımızı dosdoğru göstermişken, biz ne diye ona tevekkül etmeyelim? Bize yaptığınız eziyete elbette katlanacağız. Tevekkül edenler yalnız Allah'a tevekkül etsinler.”⁵⁹ demişler ve doğru yolda olduklarını, onların yapacağı eziyetlere katlanarak Allah Teâlâ'ya tevekkülle sığınacaklarını söylemişlerdir.

---

⁵⁴ Hud, 11/85-87.

⁵⁵ Hud, 11/88.

⁵⁶ Taberî, *Taberî Tefsiri*, c. II, s. 952.

⁵⁷ Bahsi geçen ayetin metni şöyledir: “Peygamberleri dedi ki: ‘Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında şüphe mi var? (Hâlbuki) O, günahlarınızı bağışlamak ve sizi belli bir zamana kadar ertelemek için sizi (imana) ça- ğırıyor. Onlar, “Siz de bizim gibi sadece birer insansınız. Bizi babalarımızın taptıklarından alıkoymak istiyorsunuz. Öyleyse bize apaçık bir delil getirin’ dediler.” İbrahim, 14/10.

⁵⁸ Bahsi geçen ayetin metni şöyledir: “Peygamberleri, onlara dedi ki: ‘Biz ancak sizin gibi birer insanız. Fakat Allah, kullarından dilediğine (peygamberlik) nimetini bahşeder. Allah'ın izni olmadıkça, bizim size bir delil getirmemiz haddimize değil. Müminler ancak Allah'a tevekkül etsinler.’ dediler” İbrahim, 14/11.

⁵⁹ İbrahim, 14/12.

Fahrüddin er-Râzi'ye göre yukarıdaki âyet şöyle anlaşılabilir: “Allah Teâlâ rûhî dereceleri, rabbânî, ilâhî bilgileri vermişken Allah'a güvenmememiz bize nasıl yakışır? Peygamberlere yakışan, bu nimetleri veren Allah Teâlâ'ya tevekkül edip, işlerin olması için ancak O'na güvenmeleridir. Çünkü kulluk şerefini elde edip, ihlas ve mükâşefe makamına ulaşan kimsenin, ister mülkü, ister ruhu, ister cismi olsun, her hangi bir iş hususunda Allah'tan başkasına güvenip dayanması çirkin bir iş olur. Ayrıca bu âyet, Allah Teâlâ'nın kendisine kulluk etmede ihlaslı olan dostlarını düşmanlarının hile ve tuzaklarından koruduğuna delâlet etmektedir. Daha sonra o peygamberler ‘Bize yaptığınız eziyete elbette katlanacağız’ demişlerdir. Çünkü sabır, ferahlığın anahtarı ve hayırların doğuşunun vesilesidir. Hak mutlaka gâlib, batıl da mutlaka mağlûp olur, demişlerdir.”⁶⁰

Yukarıdaki âyette geçen “*Tevekkül edenler, yalnız Allah'a tevekkül etsinler*” ifadesindeki tevekkül sözcüğünün iki defa vurgulanmasını şöyle anlayabiliriz: “Peygamberler, ‘Allah bize yollarımızı dosdoğru göstermişken, biz ne diye ona tevekkül etmeyelim...’ ifadeleriyle, kendileri için Allah'a tevekkülün gerekli olduğunu belirtmişlerdir. Daha sonra, kendilerini ilgilendiren konuyu tamamlayınca, kendilerine uyan kimselere de ‘*Tevekkül edenler, yalnız Allah'a tevekkül etsinler*’ demişlerdir ki bu ifade, iyiyi ve güzeli emreden kimsenin, ancak o şeyi önce kendisi yaparsa sözünün karşısındaki kişi için tesirli olacağını göstermektedir.”⁶¹

Kur'an-ı Kerim'de, Allah'ın her şeye galip olan, her şeyi bilen ve insanlar arasında hükmeden olduğu belirtildikten sonra Hz. Peygamber'e hitaben: “*Öyle ise Allah'a tevekkül et. Çünkü sen apaçık bir hak üzere bulunuyorsun.*”⁶² buyrulurak tevekkülün neden gerekli olduğuna işaret edilmiştir. Buna göre kişi, doğru yolda ve haklı olduktan sonra, kendisine muhalefet edenlere aldırış etmemeli, Allah'ın her şeyi bildiğini ve her şeye gücünün yeteceğini bilerek sadece O'na tevekkül etmelidir.⁶³

Allah, kendisine iman eden, emrettiği hususlarda kendisinden sakınan, yasaklarını terk edip emirlerini yerine getirenlere her durumda bir çıkış yolu ihsan

⁶⁰ er-Râzi, *Tefsir-i Kebir*, c. XIII, s. 518-519.

⁶¹ er-Râzi, *Tefsir-i Kebir*, c. XIII, s. 519.

⁶² Neml, 27/79.

⁶³ Abdulaziz Hatip, “Allah'a Tevekkülün Lüzumu ve Mütevekkilin Alâmetleri”, *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 2007, S. 3-4, s. 39.

edeceğini⁶⁴ bildirdikten sonra bunları yapanlara ve kendisine tevekkül ederek sığınanlara vereceği mükâfatı şu şekilde açıklamaktadır: “...Kim Allah'a karşı gelmekten sakınırsa, Allah ona bir çıkış yolu açar. Onu beklemediği yerden rızıklandırır. Kim Allah'a tevekkül ederse, O kendisine yeter. Şüphesiz Allah emrini yerine getirendir. Allah her şeye bir ölçü koymuştur.”⁶⁵ Taberî bu âyetin şu anlama geldiğini söylemektedir: “Allah Teâlâ, kendisine güvenenlere bilmedikleri yerlerden rızık sebepleri yaratır. Allah'a tevekkül edene O, yeter. İşini Allah'a bırakana O, kâfidir. Kul, Allah'a tevekkül etse de etmese de Allah emrini yerine getirecektir. Çünkü O, her şey için bir sınır ve nihayete erdireceği bir süre koymuştur.”⁶⁶ Bununla birlikte insan, Allah'ın emirlerine itaat etmeli, yasaklarından sakınmalı ve her durumda O'na güvenmeli, tevekkül etmelidir. Böyle davranan insanlara Allah, bilmedikleri yerden sebepler yaratarak yardımcı olacak ve vaadini yerine getirecektir.

Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde tevekkül edenler övülerek, onların hâlleri ve tevekkülün nasıl yapılması gerektiği hakkında örnekler verilmektedir. Bu bağlamda onların sabırlı oldukları,⁶⁷ tevekkül edenlere şeytanın hâkimiyet kuramayacağı,⁶⁸ dünya hayatının geçici olduğu ve mükâfatların tevekkül edenlere verileceği,⁶⁹ hükmün O'na ait olduğu⁷⁰ O'na sığınılması gerektiği,⁷¹ O'nun vekil olarak yeteceği⁷² gibi tevekkülün nasıl olduğu, nasıl yapılması gerektiği ve tevekkülün önemi gibi hususlar bildirilmektedir.

Kısaca Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde tevekkülden bahsedilmekte ve önemine vurgu yapılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de iman-tevekkül ilişkisine dikkat çekilerek, işlerin neticesinin Allah'tan olduğunun bilinmesi ve sadece O'na müracaat etmenin, O'na sığınmanın imanın gereği olduğu bildirilmektedir. Sebeplere sarılmanın önemi belirtilerek, sebepler yerine getirildikten sonra Allah Teâlâ'ya sığınılması, sadece O'nun vekilliğine güvenilmesi istenmektedir.

⁶⁴ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, c. XIV, s. 7940.

⁶⁵ Talâk, 65/2-3.

⁶⁶ Taberî, *Taberi Tefsiri*, c. VI, s. 2551-2552.

⁶⁷ Nahl, 16/42.

⁶⁸ Nahl, 16/99.

⁶⁹ Şûrâ, 42/36.

⁷⁰ Şûrâ, 42/10.

⁷¹ Şu'arâ, 26/217-219.

⁷² Furkân, 25/58.

3. HADİSLERDE TEVEKKÜL

Kur'an-ı Kerim'de önemle vurgulanan kavramlardan biri olan tevekkül, Hz. Peygamber tarafından nasıl anlaşılması gerektiği belirtilmiş ve bizzat uygulanmıştır. Her konuda insanlara örnek olan Hz. Peygamber, bu hususta da sözleri ve yaşantısı ile topluma model olmuştur. Hz. Peygamber, hayatı boyunca bir insan olarak yapması gerekenleri yaparak önce bütün sebepleri yerine getirmiş, sonra da neticeyi Allah'a havale etmiştir.

Bunların yanında Hz. Peygamber'in, çoğu zaman dünyayı kötüleyip mal sevgisinden uzak kalınması yönündeki tavsiyesi, tembelliği, tedbirleri terk etmeyi ve çalışmamayı teşvik ettiği anlamında anlaşılmalıdır. Bu tutumunu, kalbin dünya ve nimetlerine bağlanmaması ve dünyanın esaretinden kurtulması olarak anlayabiliriz. Nitekim o, dünya ve nimetlerine tamamen yüz çevirmek isteyen bazı sahabeleri bu davranışlarından menetmiş ve onlara beşeri ihtiyaçlarını hatırlatarak uyarılarda bulunmuştur.⁷³

Hız. Peygamber'in, kendisine peygamberlik geldikten sonra İslam davetini üç sene gizli olarak sürdürmesi, bu sırada Müslümanlara ibadetlerini gizli yapmalarını söylemesi,⁷⁴ zulme uğrayan Müslümanların Habeşistan'a göç etmelerini istemesi⁷⁵ gibi vuku bulan olaylarda sebeplere sarılması, Allah'a güvenip sığınması, tevekkül düşüncesinin nasıl olmasına dair örnekler sunmaktadır. Bu davranışlarıyla o, sadece sözle tevekkül etmeyerek her türlü tedbiri almış, sebeplere sarılarak tevekkülün nasıl yapılması gerektiğini göstermiştir.

Bir kişinin devesini bağlayarak mı yoksa salıvererek mi tevekkül edeyim? sorusuna Hz. Peygamber'in: "...Önce onu bağla sonra Allah'a tevekkül et!"⁷⁶ şeklinde verdiği cevap, İslam'da tevekkül düşüncesinin nasıl olması gerektiği hakkında önemli ipuçları vermektedir. Hz. Peygamber, verdiği bu cevabıyla sebeplere sarılarak işlerde

⁷³ Bkz. Ahmet Yıldırım, "Hz. Peygamber'in Zühd Hayatı", *I. Kutlu Doğum Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Isparta, 1998, s. 81-105.

⁷⁴ Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberî, *Tarih-i Taberî*, Tercüme: M. Faruk Gürtenca, Sağlam Yayınevi, İstanbul, ts. , c. III, s. 82.

⁷⁵ Taberî, *Tarih-i Taberî*, s. 100-101; İbn Kesîr, *Hız. Peygamber (S.a.v)'in Hayatı (Es-Siyretu'n-Nebeviyye)*, Tercüme, Tahric ve Açıklayıcı Notlar: Hanifi Akın, Çelik Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 190-191.

⁷⁶ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünen-i Tirmizî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Sıfatu'l-Kıyâme, 60.

tedbir almayı tavsiye etmiş, sebeplerin terki ve tedbirsiz davranmak şeklindeki bir tevekkül anlayışını da reddetmiştir.

Hz. Peygamber'in, tevekkül düşüncesinin örnekleri hicret esnasında almış olduğu tedbirlerde de belirgin bir şekilde görülmektedir. Hicrete karar verildikten sonra hicret edileceğini Hz. Ebu Bekir'e gizli bir yerde haber vermesi ve çok gizli hazırlanması,⁷⁷ Sevr Dağına giderken evden beraber çıkmayarak yolda buluşmaları ve Hz. Ali'yi kendi yatağına yatırması⁷⁸ bunun örneklerindedir.

Hicret yolculuğunun başında Hz. Peygamber'in direk Medine'ye hareket etmeyerek hedef şaşırtması, Medine kuzeyde olduğu halde Mekke'nin beş kilometre güneybatısında bulunan Sevr Dağı'ndaki gizlenmeye elverişli mağaraya Hz. Ebu Bekir'le birlikte gitmeleri onun tevekkül düşüncesinde tedbir almanın önemini ortaya koymaktadır.⁷⁹

Yine hicret yolculuğu esnasında Kureyşliler'in, Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir'in Mekke'yi terk ettiklerini öğrenmeleri neticesinde onların izlerini takip ederek saklandıkları mağaranın ağzına geldiklerinde, endişeye kapılan Hz. Ebu Bekir'den endişelenmemesini isteyerek, müşriklerin kendilerine zarar veremeyeceğini söylemesini,⁸⁰ olumsuz durumlarda tevekkül düşüncesinin nasıl olması gerektiğine dair bir örnek gösterebiliriz. Hz. Ebu Bekir mağarada Hz. Peygamber ile aralarında geçen konuşmayı şöyle anlatmaktadır: *“Biz mağarada iken müşriklerin ayaklarını görüyordum. Onlar bu sırada başlarımızın üstünde idiler. ‘Ey Allah’ın resulü, onlar ayaklarının aşağısına bir bakacak olsa bizi mutlaka görürler’ dedim! Bunun üzerine: ‘Ey Ebu Bekir! Üçüncüleri Allah olan iki kişi hakkında ne zannediyorsun?’ buyurdular.”*⁸¹

Tüm bu olaylarda Hz. Peygamber'in gerekli tedbirlere başvurduğu, güvenlik önlemlerini aldığı, daha sonra Allah'a tevekkül ettiği görülmektedir. Dolayısıyla onun düşüncesinde tevekkül, sebepler yerine getirildikten sonra endişeye kapılmadan Allah'ı vekil edinmek ve O'na teslimiyettir diyebiliriz.

⁷⁷ İbn Kesîr, *Hz. Peygamber (S.a.v)'in Hayatı*, s. 269.

⁷⁸ Taberî, *Tarih-i Taberî*, s. 118-119.

⁷⁹ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, Ankara, 8. Baskı, s. 120.

⁸⁰ İbn Kesîr, *Hz. Peygamber (S.a.v)'in Hayatı*, s. 272-273.

⁸¹ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Mektebetü'r-Rihâb, Kâhire, 2007, Fedâilü'l-Ashâb, 2, Menâkıb, 45; Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, Mektebetü'r-Rihâb, Kâhire, 2008, Fedâilu's-Sahâbe, 1.

Dünyevî işlerde yapılabilecek tüm işleri yaptıktan sonra Allah'a sığınılmasını isteyen Hz. Peygamber, kadercilik anlayışı ile yapabileceği işlerin tümünü yerine getirmeden Allah'a sığınan bir tutumu doğru bulmamaktadır. Nitekim haklarında hüküm verdiği kişilerden aleyhine hüküm verilen kişinin: *"Allah bana yeter. O, ne güzel vekîldir."* demesi üzerine Hz. Peygamber: *"Allah, ihmalkârlık ve gevşeklikten hoşlanmaz. Senin akıllı davranman gerekir. Fakat artık yapabileceğin bir şey kalmadığı zaman, 'Bana Allah yeter. O, ne güzel vekîldir' de."*⁸² buyurarak kaderci bir anlayışla, hiçbir fiili gerçekleştirmeden veya yapılabilecek tüm tedbirleri yerine getirmeden işlerin Allah'a havale edilmesini hoş karşılamamıştır.

İslâm, insanın her şeyden önce kendisine yeterli olmasını isteyerek başkalarına yük olanları kınamaktadır.⁸³ Hz. Peygamber'in de çalışmadan, tembel bir şekilde boş vakit geçirilmesini, geçim için çaba gösterilmemesini, başkalarına muhtaç dilenme şeklinde bir hayat tarzını ve böyle bir tevekkül düşüncesini hiçbir zaman onaylamadığını, aksine yasakladığını söyleyebiliriz.⁸⁴ Bu konuda Hz. Peygamber: *"Herhangi birinizin iplerini alıp dağa gitmesi ve sırtına bir bağ odun yüklenip getirerek onu satması ve Allah'ın bu sebeple onun onurunu koruması, verseler de vermeseler de insanlardan bir şeyler dilenmesinden çok hayırlıdır."*⁸⁵ buyurarak el emeğiyle geçinmenin önemine dikkat çekmekte ve bu şekilde yaşam tarzını teşvik etmektedir.

İnsanlara en güzel örnek olan Hz. Peygamber, peygamberliği döneminde devlet başkanlığı, hâkimlik, muallimlik ve dünyevî yönü bulunan diğer görevlerini aynı anda devam ettirmiştir. Mescid-i Nebvî'nin inşasında ve Hendek savaşı öncesinde hendek kazım işlerinde çalışmış, ev işlerine yardım ederek sosyal hayatın içinde yer almıştır.⁸⁶

Hz. Peygamber, insanın çalışıp rızkını aramasının tevekküle aykırı olmadığını, rızkını aramak için çabalayan kuşları örnek göstererek şöyle açıklamaktadır: *"Eğer siz Allah'a gereği gibi güvensesydiniz, (Allah), kuşları doyurduğu gibi sizi de rızıklandırırdu. Kuşlar sabahları kursakları boş olarak çıktıkları halde akşam doymuş olarak"*

⁸² Ebû Dâvûd, Süleymân b. El-Eş'âs, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Akdiyye, 28.

⁸³ Editörler: Mehmet Emin Özafşar vd. , *Hadislerle İslam*, DİB Yayınları, Ankara, 3. Baskı, 2015, c. III, s. 313.

⁸⁴ Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, s. 51-52.

⁸⁵ Buhârî, Zekât 50, 53; Büyû' 15, Müsâkât 13.

⁸⁶ Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, s. 42.

dönerler.”⁸⁷ Hz. Peygamber’in, tedbir ve sebeplerin terk edilerek rızıkım ayağıma gelir düşüncesiyle hareket etmeyi uygun görmediği, Allah’a güven duygusuyla hareket ederek kuş misali rızık için çalışıp çabalamayı, sebeplere sarılmayı istediği söylenebilir.

Hz. Peygamber’in tevekkülü, maddî manevî tüm işlerde öncelikli olarak gerekli tedbirleri alıp sebepler yerine getirildikten sonra Allah’a teslimiyet olarak anladığını söyleyebiliriz. Onun bu düşüncesi savaş zamanlarında da böyle anlaşılmiş ve uygulanmıştır. Bedir savaşı öncesinde düşman hakkında bilgi almak maksadıyla casus göndermesi, Bedir’e gidildiğinde stratejik bir yerin tespit edilerek askerleri oraya yerleştirmesi ve bu tedbirlerden sonra Allah’a dua edilmesi⁸⁸ bu duruma örnek gösterilebilir. Hz. Peygamber’in, çalışıp çabalamadan, tedbir almadan sadece sözle yapılan tevekkül anlayışını uygun bulmadığı şu uygulamalarında açıkça görülmektedir:

Hz. Peygamber, Allah’a teslimiyeti yaşam biçimi haline getirenleri överek mütevekkil olanların cennete gireceklerini şöyle müjdelemektedir: “*Ümmetinden yetmiş bin kişi hesaba çekilmeden cennete girecektir. Orada bulunanlar, ‘Onlar kim ey Allah’ın Resûlü!’ dediklerinde Hz. Peygamber: Onlar, vücutlarını kızgın demirle dağlamayanlar, üfürükçülük yapmayanlar ve Rablerine tevekkül edenlerdir.*”⁸⁹

Tevekkülü hayatın her anında uygulayan Hz. Peygamber, günün ve işlerin başlangıcında tevekkülün nasıl yapılması gerektiğini şöyle ifade etmektedir: “*Kişi evden çıkacağı zaman, ‘Bismillâh, tevekkeltü alâllâh, lâ havle velâ kuvvete illâ billâh.’ (Allah’ın adıyla. Allah’a tevekkül ettim. Güç ve kuvvet sadece Allah’tandır.) dediğinde (ona) şöyle denilir: “(İşte şimdi) sana rehberlik edilir, ihtiyaçların karşılanır ve korunursun...*”⁹⁰ İşin neticesinde olduğu gibi, başlangıcında da Allah’a teslim olunması halinde tevekkül düşüncesine ulaşılacağını, böyle davrananların Allah tarafından korunacağını ve işlerinde sıkıntı yaşamayacaklarını söyleyebiliriz.

Günün başlangıcında olduğu gibi günün sonunda da Allah’a tevekkül ve teslimiyet halinde olan Hz. Peygamber, dünyevî koşuşturmanın sona erdiği, yarı ölüm hâli olarak tabir edilen uyku için yatağa yatılırken yine Allah’a sığınmaya dikkat çekerek şu duanın yapılmasını tavsiye etmektedir: “*Allah’ım! Kendimi sana teslim*

⁸⁷ Tirmizî, Zühd, 33; İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd, *Sünen-i İbn Mâce*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Zühd 14.

⁸⁸ Taberî, *Tarih-i Taberî*, s. 148-154; İbn Kesîr, *Hz. Peygamber (S.a.v)’in Hayatı*, s. 319-323.

⁸⁹ Müslim, İmân, 371.

⁹⁰ Ebû Dâvûd, Edeb, 102-103.

ettim. İşimi sana havale ettim. Azabından korkup, sevabını umup sırtımı sana dayadım. Senden (azabından) korunmanın ve güvende olmanın tek yolu, ancak sana (rahmetine) sığınmaktır. İndirdiğin Kitabı'na ve gönderdiğin Nebî'ye inandım. Beni öldürürsen fitrat üzere öldür. Bu kelimelerimi son sözlerim eyle."⁹¹

Bu açıklamalar ışığında Hz. Peygamber'in bizzat kendi uygulamalarında ve sözlerinde, sebeplere yapışmadan yapılan tevekkül anlayışını uygun bulmadığını söyleyebiliriz. Hz. Peygamber, ticaretle uğraşarak rızık için çalışmış, sıkıntılı durumlarda tedbiri elden bırakmamış, işe başlarken, evden çıkarken, eve girerken her durumda insan olarak görevlerini yerine getirerek işin neticesini Allah'a havale etmiştir. Hayatının hemen her döneminde dünya hayatından kopmayarak bir beşer olduğunu ifade etmiş ve sosyal hayatın içinde yer almıştır. Bu manada Hz. Peygamber'in düşüncesinde tevekkül, önce sebeplere sarılmak, insan olarak yapılabileceklerin tümünü yapmak, sonra da Allah'a dua ederek neticeyi bırakmak ve bu hususta O'na güvenmektir diyebiliriz.

4. TEVEKKÜLÜN MAHİYETİ

Hayatının çeşitli dönemlerinde yaşadığı karamsarlık, korku, endişe ve ihtiraslı durumlar insanı ezici bunalımlar içerisine sokarak ruhsal ve fiziksel problemlerle karşı karşıya getirmektedir.⁹² Bu tür problemleri hazırlayan sebeplere; insanın hırsı ve bitmek tükenmek bilmeyen arzularını örnek verebiliriz. Uzun zamanda gerçekleşecek istekler anlamına gelen emel⁹³ ile bu emellerin gerçekleşmemesi durumunda insanın iç dünyasında oluşan ve yaşantısında üzüntü, dert, keder meydana getiren elem⁹⁴ kelimeleri arasında anlam yakınlığı olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda; insanın ardı arkası kesilmeyen emel, istek, ümit ve hayalleri olmakta, bunları karşılayamadığında da üzüntü duymaktadır.

Diğer taraftan insan, geleceğe yönelik ümit ve hayallerle hayatını devam ettirmektedir. Ümit ve hayalleri yıkılan insanın, dünyanın çeşitli sıkıntıları altında kaldığı, yaşantısının zorlaştığı, bu karamsarlık haliyle başkalarına zarar verdiği ya da

⁹¹ Buhârî, Deavât, 6.

⁹² Halil Altuntaş, *Pencereyi Işığa Açmak*, DİB Yayınları, Ankara, 2. Baskı, 2009, s. 167.

⁹³ Mehmet Ali Ağakay vd. , *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 10. Baskı, 2009, s. 632.

⁹⁴ Ağakay vd. , *Türkçe Sözlük*, s. 625.

kendi canına kıymaya teşebbüs ettiği görülmektedir.⁹⁵ İslâm, insanın yaşantısını etkileyen bu tür bunalımlı durumlara düşmemesi için çözüm getirici yöntemler sunmaktadır. Bu çözüm yöntemlerinden birisi de tevekküldür.

İslâm, tevekkül düşüncesiyle bitmek tükenmek bilmeyen dünya işlerinde yorulan, sıkıntılar çeken insana, sakin ve emniyetli bir limanda dinlenme ve sükûnet içinde muhasebe yapma imkânını sağlamaktadır.⁹⁶ Bu bağlamda İslâm'ın tavsiye ettiği tevekkül düşüncesine ulaşarak işlerin neticesinin kendi istediği şekilde değil, sebepleri ve neticeleri yaratan Allah'ın dilediği şekilde olacağına inanan, O'na güvenen insanın, huzurlu ve mutlu bir şekilde yaşayacağı söylenebilir.

Aynı zamanda Allah Teâlâ'ya tevekkül ederek O'na güvenen insanın, yalnızlık duygusu hissetmediği de görülmektedir. Çünkü her türlü sıkıntısında güvenebileceği, yardım isteyebileceği bir dost olarak Allah'a tevekkül ve teslimiyetle sığınanların, bu güven duygusuyla yalnızlık hissetmeyerek manen rahatladığı düşünülebilir. Ayrıca insanın, Allah'a güven, tevekkül ve teslimiyetle sığınma neticesinde yaşadığı olumsuz durumlarda, karamsarlıktan kurtularak geleceğe umutla bakacağını söyleyebiliriz. Bu bağlamda Allah'a tevekkül eden insan, hayatın zorlukları karşısında pes etmeyecek, üzüntü, keder ve sıkıntı çekmeyecek, yaşadığı bir takım olumsuzluklar onu fazla etkilemeyecektir.⁹⁷

Bunların yanında tevekkül düşüncesinin manevî ve sosyal açıdan birçok faydaları bulunmaktadır. Bu duruma şu örneği verebiliriz: Tevekkül düşüncesi ile hareket edenlerin, rızık konusunda endişeye kapılmayıp sebepleri yerine getirerek neticeyi Allah'a bıraktıkları, tevekkül düşüncesinde olmayanların ise en küçük bir olayın etkisinde kalarak huzurlarını kaybettikleri gözlemlenmektedir. Rızık verenin Allah olduğu bilinciyle hareket edilerek sebeplere sarılıp vazifeler yerine getirildikten sonra tevekkül ve teslimiyetle O'na sığınılması halinde, insanın huzurlu bir yaşama sahip olacağını söyleyebiliriz.

İnsan, kâinat ve Allah karşısında aciz bir varlıktır. Bizzat kendisi ile alakalı birçok olayda müdahalesinin olmadığı, bu olayların onun irade ve arzusunun dışında

---

⁹⁵ Cihad Tunç, "Tevbe Hakkında Bazı Meseleler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXIV, 1990, s. 401-402.

⁹⁶ Ali Akyüz, *Yaşayan Kur'an Hazreti Peygamber*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 8. Baskı, 2005, s. 103.

⁹⁷ Hâbil Şentürk, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*, Anadolu Kitap Kırtasiye, Isparta, 2. Baskı, 2008, s. 31.

geliştiği görülmektedir. Ayrıca yaşadığı olaylar karşısında insanın gücü, müdahalesi sınırlı kalmaktadır. Bu duruma günümüzde meydana gelen trafik ve iş kazaları örnek verilebilir. Alınan tüm tedbirlere rağmen tedbirlerin yetersiz kaldığı, insanların bu kazalar karşısında eli kolu bağlı, seyirci durumuna düştüğü zamanlar olduğu görülmektedir. Aciz kalınan bu tür olaylar karşısında kendi iradesinin dışında üstün bir varlığın olaylar üzerinde söz sahibi olduğuna inanıp, Allah'a tevekkül ederek O'na sığınılması halinde, bu düşünce insan yaşamına ümit kaynağı olacaktır.

Müslüman, 'teslim olan'; aklını ve kalbini Allah'ın iradesine teslim eden kişidir. İslâm'da dindarlığın temel vasfı ve ilk şartı da kişinin benliğini bütünüyle ve gönülden Allah'a teslim etmesidir. Bu bağlamda Müslüman ve tevekkül/teslimiyet kavramlarının birbiriyle bağlantılı kavramlar olduğu söylenebilir. Bu bağlantı ışığında, insan hangi durumda olursa olsun Allah'a olan teslimiyet ve güvenini sarsmayarak O'na sığınması halinde tevekkül düşüncesine ulaşacak, Müslüman sıfatını layıkıyla hak etmiş ve İslâm'ın temel niteliklerine uygun davranmış olacaktır.⁹⁸

Müslüman sıfatını layıkıyla hak ederek gerçek manada iman ve tevhit düşüncesine ulaşanların, tevekkül düşüncesinin de o ölçüde olacağı söylenebilir. Çünkü Allah'a tevekkülde muvaffak olanlar imanın zirvesine ulaşarak imanın tadını alacak, imanlarında bir eksiklik olursa tevekkül düşünceleri de noksan olacak ve imanın tadını alamayacaklardır.⁹⁹ Bu açıklama ışığında Allah'ın tevekkülü imanın anahtarı; imanı da tevekkülün kilidi kıldığı söylenebilir.¹⁰⁰

Tevekkülün mahallinin kalp olduğu düşünülürse, bedenle çalışarak kazanmanın, sebepleri yerine getirmenin tevekküle engel teşkil etmediği,¹⁰¹ sebepler yerine getirildikten sonra Allah'a sığınmanın tevekkül düşüncesine uygun bir davranış şekli olduğu söylenebilir. Sonuçta her türlü olayın neticesi, Allah'ın belirlemiş olduğu kaza ve kader çizgisiyle sınırlıdır. Bu sebeple insanın üzerine düşen görev, sebeplere sarılıp vazifelerini yerine getirdikten sonra Allah'a tevekkül etmektir.¹⁰² Allah'a kalben güvenmekle beraber, sebeplere sarılmayı bırakmayıp çalışmaktan vazgeçmeyenler,

⁹⁸ Toshıhıko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, Türkçesi: Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 2013, s. 133-134.

⁹⁹ Mustafa Utku, *Rızık Anahtarları ve Tevekkül*, Uludağ Yayınları, İstanbul, 2. Baskı, 2005, s. 51.

¹⁰⁰ Kerim Hakiki, *Tehalli Kalbin Süslenmesi*, Çeviren: Süleyman Demir, İnsan Yayınları, İstanbul, 1. Baskı, 2010, s. 98.

¹⁰¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 357.

¹⁰² Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatler*, s. 167.

gerçek tevekkül düşüncesine ulaşabilecektir.¹⁰³ Çünkü söz konusu fiilleri yerine getirmeyi, çalışmayı, emirleri yapmayı, yasaklardan kaçınmayı isteyen Allah'tır. Gayret gösterilmeden, sebepler yerine getirilmeden sadece söz ile yapılan tevekkül, insanın tembellik yaparak işin neticesini Allah Teâlâ'ya bırakmasıdır. Böyle bir davranış şeklinin İslam'ın öngördüğü tevekkül düşüncesine uygun olmadığı açıktır.

Kişinin işlerinde cüz'i iradesini kullanıp Allah'a güvenmesi, bütün sebepleri yerine getirdikten sonra Allah'tan gelecek olanı beklemesi, tevekkül düşüncesinin şartlarındandır. Bu manada tevekküle, Hz. Peygamber'in söylediği gibi deveyi bağladıktan sonra Hakk'a bağlanmaktır şeklinde bir açıklama yapılabilir.¹⁰⁴ Bu durum ibadetler için de geçerlidir. Kişi, sorumluluklarının bilinciyle Allah'ın emrettiği farzları ve sünnetleri yerine getirmeli, ancak ahiret için yaptığı bu ibadetlere güvenmeyerek tek güvencesinin Allah'ın bağış ve ihsanı olduğunu unutmamalıdır.¹⁰⁵

Tevekkül düşüncesinde önemli diğer bir hususta, sebepler yerine getirildikten sonra kalbin endişesiz olmasıdır. Bu sebeple, vazifeler yerine getirilip tevekkül edildikten sonra kalpte oluşacak endişe, tevekkül düşüncesine uygun değildir.¹⁰⁶ Tevekkülde, arzu edilen işin meydana gelmesi için vazifelerin ihmal edilmeyerek yerine getirilmesi, yapılacak işin olumlu mu olumsuz mu olacağı şeklinde düşünceye kapılarak kalbin endişeye sevk edilmemesi, neticenin hangi şekilde olursa olsun hayırlı olacağı düşüncesiyle hareket edilmesi gerekmektedir. Tüm işlerde en iyi neticeyi almak için maddî ve manevî şartlara uygun olarak her türlü riske ve ihtimale karşı tedbirlerin alınması, vazifelerin noksansız yerine getirilmesi ve neticenin Allah'tan beklenmesi hâlinde tevekkül düşüncesine uygun davranılmış olunacaktır.¹⁰⁷

Sebeplerin yerine getirilmesiyle birlikte bunun tesir sahibi görülmesi, Allah'ın yaptığı yardım ve desteğin unutulması tevekkül düşüncesine zıt bir durum oluşturmaktadır. Çünkü tevekkül anlayışında Allah Teâlâ'nın yardım ve desteği olmadan oluşan zararların ortadan kalkmayacağı, bir işte fayda temin edilemeyeceği belirtilir.¹⁰⁸ Bu nedenle insanın, işlerin neticesinde aldığı olumlu sonuçlarda bu

¹⁰³ A.T. Sonuç, *İslam Tasavvufunda Olgunlaşma Yöntemleri*, Formül Matbaası, İstanbul, ts. , s. 181.

¹⁰⁴ Mâhir İz, *Tasavvuf Mâhiyeti Büyükleri ve Tarikatler*, Kitabevi, İstanbul, 4. Baskı, 2012, s. 115.

¹⁰⁵ Hakiki, *Tehalli*, s. 95.

¹⁰⁶ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.717.

¹⁰⁷ Hatip, *Tevekkül mü? Tembellik mi?* , s. 26.

¹⁰⁸ Hatip, *Tevekkül mü? Tembellik mi?* , s. 25-38.

durumun kendi sayesinde değil Allah sayesinde olduğu düşüncesiyle hareket ederek kibre ve gurura kapılmaması, olumsuz sonuçlarda ise bu durumu O'nun takdiri görecik isyan etmemesi gerekmektedir. Bu haliyle tevekkül; Allah'tan gelen her şeye ve O'nun kaderine razı olma hâlidir.

İslâm düşüncesinde, sebepleri yerine getirip kalbiyle Hakk'a itimat eden insan, mütevekkil ve tevekkül ehli olarak vasıflandırılmaktadır. “Hasbünallah ve ni'mel-vekîl,” “tevekkeltü alellah”, “Allah kâfi, O, ne güzel bir vekîldir” ve “O'na güveniyorum” ifadeleri de bu vasıflandırmaya uygun olarak tevekkül ehli olmak için söylenmektedir.¹⁰⁹ Üzerine düşen vazifeleri yerine getirip, Allah'tan başkasını görmeyip her işte yarar ve zarar verenin O olduğunu düşünen, zarar veren şeyi uzaklaştırmada ve fayda verecek şeyi elde etmede O'na yönelen insan tevekkül ehli olacaktır.¹¹⁰ Bu manada tevekküle, sebepleri azim ve kararlılıkla yerine getirdikten sonra Allah'a tevekkül edenlerin ulaşacağını söyleyebiliriz.¹¹¹

Allah, insanlara çalışmayı emretmekte, tembelliği, uyuşukluğu yasaklamaktadır. İslâm, akıl ve mantık dinidir. İlerleme, doğruyu bulma ve bilimsel gerçekleri elde etme akıl ile mümkün olmaktadır. Ayrıca insanın iman, ahlâk ve akıl sayesinde olgunlaştığı bilinmektedir.¹¹² Dolayısıyla insan çalışarak gayret göstermeli, işlerinde fiilen sebepleri yerine getirerek tevekkül etmelidir. Böyle davrananlar İslâm'ın ruhuna uygun hareket etmiş ve olgunluğa erişmiş olacaktırdır. Sebepler yerine getirilmeden, tedbirlere başvurulmadan, işleri kadercilik anlayışı ile Allah'a havale etmek şeklindeki tevekkül düşüncesinin İslâm'a uygun davranış şekli olmadığı, İslâm'ın inanç esaslarıyla bağdaşmadığı söylenebilir.

¹⁰⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 357-358.

¹¹⁰ İbn Arabî, *Rıza İhlas Tevekkül*, s. 61-88.

¹¹¹ Hayati Aydın, “Kur'an'da İrâde-Azim ve Tevekkül”, *Tasavvuf İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 22, 2009, s.73.

¹¹² İ. Agâh Çubukçu, *İslam'da Ahlâk ve Manevi Vazifeler*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 11. Baskı, 2013, s. 47-50.

İKİNCİ BÖLÜM

İLK ZÂHİDLERİN TEVEKKÜL ANLAYIŞI

1. HASAN-I BASRÎ (ö. 110/728)

Tâbiîn âlimlerinden olup, asıl adı Ebû Sâid el-Hasan b. Yesâr el-Bâsrî'dir. 21/642 yılında Medine'de doğmuştur. Babası Yesâr, kaynaklarda Zeyd b. Sâbit'in veya Enes b. Mâlik'in halasının âzatlısı olarak gösterilmektedir. Annesi Hayre, Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Seleme'nin âzatlısı ve hizmetkârıdır. 110/ 728 yılında Basra'da vefat etmiştir.¹¹³

Hasan-ı Basrî'nin, Allah'tan ve O'nun gazabından korkmayı dini anlayışına esas aldığı, bundan dolayı da devamlı hüznü ve gözü yaşlı olduğu bildirilmektedir. Dini hayatta Allah sevgisini temel kabul eden tasavvufî anlayışa karşılık, Allah korkusunu esas alan Basra zühd okulunun temsilcisi olarak görülmektedir.¹¹⁴

Hasan-ı Basrî'ye göre tevekkül, olup biteni hiç düşünmeden kabullenmek anlamına gelmez. Ona göre tevekkül, "her şeyden önce özel bir bilme yolu ile bilinen ve fark edilen yaratmaya rıza göstermektir. Hasan-ı Basrî, olayların mahiyetini kavrayarak her şeye rağmen doğrulardan vazgeçilmemesi gerektiğini vurgular. O'na göre olup bitenler ne kadar aleyhte görünürse görünsün doğru üzerinde ısrar etmek ve doğruyu bulmak amacıyla uğraşmak, insanın hüsrana uğramasını önleyecektir. Aksi takdirde insan için hem dünya hem de ahiretin kaybedilmesi kaçınılmazdır."¹¹⁵

Tasavvuf düşüncesinin ana unsurları arasında yer alan fakr, zühd, ihlâs, rıza ve tevekkül gibi kavramların sabırla olan ilişkileri son derece önemlidir. Bahsedilen makam ve hâllere sabırsız ulaşamayacağı gibi, gerçek manada sabra da bu hâl ve makamlar kazanılmadan ulaşamaz.¹¹⁶

Hasan-ı Basrî de tevekkülle bağlantılı olan sabrı, "insanın acil isteklerini daha sonrasını hesaba katarak kontrol altında tutması olarak tanımlamış ve gerektiğinde

¹¹³ Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, c. XVI, s. 291, İstanbul, 1997.

¹¹⁴ Uludağ, "Hasan-ı Basrî", s. 292.

¹¹⁵ Tahsin Görgün, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, c. XVI, s. 298, İstanbul, 1997.

¹¹⁶ Yakup Yüksel, "Tasavvufta Sabır ve Şükür Anlayışı", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 2006, s. 59.

onlardan vazgeçerek hayırlı olanın gerçekleşmesi konusunda taviz vermeden ısrarcı olmayı vurgulamıştır. Aynı zamanda Hasan-ı Basrî'nin sabrın dayanılması zor şartlara katlanıp hayırdan vazgeçmemek olduğunu vurgulaması, sabrı hayra ulaşma konusunda sağlam bir irade ve sahîh bir yol olarak anladığını ortaya koyar.”¹¹⁷ Bu bağlamda insanın, her halinde tevekküle sarılmasını, Allah'tan gelen her hâle razı olmasını tavsiye eden Hasan-ı Basrî'ye sabrın ne olduğu sorulduğunda: “...*Bela ve musibetler içinde iken gösterilen sabırdır.*”¹¹⁸ cevabını vermiştir.

Hasan-ı Basrî'ye göre tevekkül ehli olmak, dünyadan vazgeçmek, sebeplere sarılmamak ve rızık aramamak manalarında anlaşılmalıdır. Nitekim o, dünya ahiret dengesinin iyi kurulmasını, aynı zamanda yeteri kadar dünyalık bulundurup ondan sonra Allah'a tevekkül edilmesini tavsiye etmektedir.¹¹⁹ Bu düşüncesine şu sözü örnek verilebilir: “*Helal kazanan, tutumlu harcayan, fakirlik ve ihtiyaç günü için önden gönderen kimseye Allah merhamet etsin.*”¹²⁰

Hasan-ı Basrî'nin düşüncesinde insan, darlık ve bolluk hallerinde Allah'a sığınmalıdır. Ancak böyle davrananlar kurtuluşa ereceklerdir. İnsan, helal rızık peşinde koşmalı ve sebeplere sarılmalıdır. Dikkat edilmesi gereken husus, kazançların hayırlı işlerde harcanması ve bu kazanımlara kalbin bağlanmamasıdır. Ona göre İslâm, her durumda kalbin Allah'a teslim olmasıdır.¹²¹

Hasan-ı Basrî, zenginliğe karşı gösterdiği katı tutumla bilinmektedir. Bu tutumu fakirliği arzu edilen bir hâl olarak gördüğü şeklinde anlaşılmalıdır. Onun bu yaklaşımını, insanın zenginlikle birlikte gelecek olan imtihana hazırlıklı olması yönünde bir uyarı olarak anlayabiliriz. Nitekim o, sebeplere sarılıp çalışarak helal yoldan kazanılan bir dirhemi en değerli şeyler arasında saymaktadır.¹²²

İnsanın ahiretini unutarak dünyayı tek başına bir amaç olarak görmesi, Hasan-ı Basrî'ye göre insanın düşebileceği en büyük felakettir. Dünya hayatını bir amaç olarak görmenin ve tevekkülü unutmanın adı dünya sevgisidir. Dünyayı dünya olarak bilmeyi

¹¹⁷ Görgün, “Hasan-ı Basrî”, s. 298.

¹¹⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 152.

¹¹⁹ Ebu Nuaym el-İsfehânî, *Hilyetü'l Evliya ve-Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Tercüme: Hüseyin Yıldız vd. , Ocak Yayıncılık, İstanbul, 1. Baskı, 2015, c. I. , s. 568-569.

¹²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, Çeviren: Abdülvehhab Öztürk, Kahraman Yayınları, İstanbul, 2006, s. 813.

¹²¹ el-İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. I, s. 565-586.

¹²² Görgün, “Hasan-ı Basrî”, s. 298.

ve ona gerektiği kadar değer vererek tevekkül ehli olmayı, kendi hayatında uyguladığı görülen Hasan-ı Basrî, bu düşüncelerini vaaz ve hutbelerinde de tavsiye etmektedir.¹²³ Dünya ve ahiret dengesinin iyi kurularak, rahatlık ve musibet anlarında kalbin durumunun değişmemesi gerektiğini düşünen Hasan-ı Basrî, bu kanaatini şöyle ifade etmektedir: “*Ey âdemoğlu, dünyanı ahiretine sat ki her ikisini de kazanasın. Ahiretini dünyaya satma, sonra her ikisini de ziyan edersin.*”¹²⁴ Ona göre insan, rızkın Allah tarafından geldiğinin bilicinde olmalı, bu rızık taksimatına razı olmalı ve bu durumun hakkında hayırlı olduğu bilinciyle acizliğe düşmemelidir.¹²⁵

Hasan-ı Basrî, yaptığı vaaz ve ilmi sohbetlerde, insanın irade hürriyetini ortadan kaldıran anlayışa sahip kimselerle tartışmaya ağırlık vererek, bir taraftan dünya arzu ve isteklerine karşı direnirken bir yandan da zâlim siyasi iktidarlarla mücadele etmiştir. Onun bu düşüncesiyle, nefis ve yöneticilerin saltanatına muhalefet ettiği, insanı insana karşı savunduğu, ilahî fiil ile insanî fiil arasını ayırarak özgürlükçü tevekkül anlayışının öncüsü olduğu ve ilahî kaza ile cebrin irtibatı olmadığını kavgasını verdiğini söyleyebiliriz.¹²⁶

Zühd anlayışının esası Allah korkusu olan Hasan-ı Basrî, kendisinden nasihat isteyenlere de bu doğrultuda tavsiyelerde bulunmuştur. Bu duruma örnek olarak kendisinden kısa ve öz nasihat isteyen Ömer bin Abdulaziz’e, sadece Allah’tan korkmasını ve O’na sığınıp tevekkül etmesini şöyle tavsiye etmektedir: “*Aziz ve Celil Allah seninle olunca kimden korkuyorsun?*”¹²⁷

Hasan-ı Basrî’nin, tevekkül ve teslimiyet düşüncesini yaptığı dualarda da görebiliriz. Bu manada şöyle dua etmektedir: “*Ey kendisinden istenilenlerin en hayırlısı! Ümid edilenlerin en üstünü! Merhamet dilenilenlerin en merhametlisi Rabbim! Bana rahmetinle muamele eyle! Şanına yaraşır olan hayrına erdir. Ey*

¹²³ Görgün, “Hasan-ı Basrî”, s. 298.

¹²⁴ İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-Safve*, s. 813.

¹²⁵ el-İsfehânî, *Hilyetü’l-Evliyâ*, c. I, s. 594.

¹²⁶ Ramazan Altıntaş, “Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri”, *Dini Araştırmalar*, Mayıs-Ağustos, c. 3, s. 124.

¹²⁷ Feridüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, Çeviren: Süleyman Uludağ, Kabalcı Yayıncılık, y.y. , 1. Baskı 2012. s. 70.

merhamet edenlerin en merhametlisi! Artık sen bana kâfisin. Ve sen ne güzel vekîlsin.”¹²⁸

Hasan-ı Basrî’ye göre dünyaya aldanan ve tevekkül ehli olmayanların dünyada karşılaşacakları maddî-manevî tehlikeler olacaktır. Bu tehlikeler; dünyada biriktirdiklerine doyamadan gitmeleri, umdukları emellerine kavuşamamaları, böyle yaparak da ahiret için iyi bir azık temin edememeleridir. İnsan emel ve isteklerinin sonu olmayan bir varlıktır. Bu sebeple insan, sabırlı, kanaatkâr ve tevekkül ehli olmalıdır. Allah’ın verdiği nimetlere şükretmeli, O’nun taksimatlarına razı olmalı ve dünyayı emanet olarak kabul ederek sadece O’na sığınmalıdır.¹²⁹

Hasan-ı Basrî, Emevi valilerinin yanlışlarını tenkit ederek onların doğruyu bulmalarını arzu etmektedir. Onları tenkit etmekle birlikte devlete isyana sıcak bakmamaktadır. Bu tenkitlerden payını alan Haccâc’ın, Hasan-ı Basrî’yi tehdit ettiği, buna karşın Hasan-ı Basrî’nin bu tehditlerden korkmadığı ve Haccâc’a karşı tutumunu değiştirmedeği bildirilmektedir. Onun idareciler karşısındaki bu cesur davranışının Allah’ın izni olmadan hiç kimsenin zarar veremeyeceğine olan inancından, zarar gelecekse de bunun imtihan olduğunu kabul etme düşüncesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz.¹³⁰

Tevekkülü izzetli bir hâl olarak tanımlayan Hasan-ı Basrî, Allah’a sığınanlara O’nun yeteceğini, O’nun takdirine razı olanların sâlih insanlardan olacağını belirterek onların bu hâllerini şu şiiri ile açıklamaktadır:

“Varlık ile izzet, her yerde dolaşıp dururlar,

Tevekkül eden bir müminin kalbinde yerleşmek için,

Tevekkül edene, her şeyde mevlâsı kâfi gelir.

Boşa gidecek çabalardan da onu uzak tutar.

Nefsin, kendisine takdir edilene razı olursa,

¹²⁸ Abdurrahman İbnu’l-Cevzî, *Velîler Serdârı Hasan Basrî-Kuddise Sirruh-*, Tercüme: Mustafa Kaya, Erkam Yayınları, İstanbul, 1992, s. 71.

¹²⁹ Attâr, *Evlîya Tezkireleri*, s. 75-77.

¹³⁰ Görgün, “Hasan-ı Basrî”, s. 301.

Yücelir ve insanlar içinde en güzel konuma yerleşir.”¹³¹

Bu açıklamalar ışığında Hasan-ı Basrî'nin, tevekkülü; dünyadan vazgeçmek, sebeplere sarılmamak, rızkı aramamak manasında anlamadığını, bilakis dünya ahiret dengesinin iyi kurularak yeteri kadar dünyalık bulundurulması, sebeplere sarılıp sonra da Allah'a güvenilmesi şeklinde anladığını söyleyebiliriz.

2. MÂLİK BİN DÎNÂR (ö. 131/748'den önce)

Mâlik b. Dînâr, Basra'da doğmuş ve orada vefat etmiştir. İlim tahsili için Horasan ve Hindistan'a gitmiş, geçimini mushaf yazarak temin etmiştir.¹³² Hat yazarken “*Ey Mâlik, senin bundan başka işin yok mu? Allah'ın kitabını bir kâğıttan başka bir kâğıda aktarıyorsun!*” denildiğinde Mâlik b. Dînâr: “*Bu, Allah'a yemin ederim ki helal kazançtır,*”¹³³ cevabını vererek yapmış olduğu işin doğruluğunu, sebeplere sarılmanın önemini vurgulamıştır. Tevekkülü, sebeplere sarıldıktan sonra Allah'a teslimiyet olarak görmüştür.

Tasavvufun oluşmasına katkıda bulunan zâhidlerden biri olan Mâlik b. Dînâr esas itibariyle Hasan-ı Basrî'yi takip etmiş, hüznün, sadâkat, zikir, zühd, mârifet gibi konular üzerinde durmuştur.¹³⁴ Yine kaynaklarda Mâlik b. Dînâr'ın, rızkından fazlasına itibar etmediği, sadece hat yazacağı kâğıtlara ve yiyeceğine yetecek kadar paraya sahip olduğu ifade edilmektedir.¹³⁵

Mâlik b. Dînâr'ın: “*(Allahım!) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz.*”¹³⁶ ayetini okuduğunda ağladığı ve sonra şöyle söylediği bildirilmektedir: “*Şayet bu ayet Ulu ve Yüce Allah'ın kitabında bulunmasaydı ve bunu okumak emredilmemiş olsaydı, asla onu okumazdım. Bununla şunu kastediyorum: 'Yalnızca sana tapıyorum diyorum, ama yakinen biliyorum ki kendime tapıyorum!' Ancak ve ancak senden yardım istiyorum diyorum, ama onun bunun kapısına gidiyor, onlara teşekkür ediyorum.*”¹³⁷ Mâlik b. Dînâr'ın bulunduğu hâl ve makamda tevekkül

¹³¹ Ebû Nuaym el-İsfehâni, *Onların Dünyası Hilyetü'l Evliyâ ve-Tabakâtu'l-Asfiyâ Muhtasarı*, Tercüme: Zekeriya Yıldız-Hüseyin Yıldız, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 1. Baskı, 2010, s. 992.

¹³² Mehmet Demirci, “Mâlik b. Dînâr”, *DİA*, c. XXVII, s. 505, Ankara, 2003.

¹³³ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, s. 843.

¹³⁴ Demirci, “Mâlik b. Dînâr”, s. 505.

¹³⁵ el-İsfehâni, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. II, s. 215.

¹³⁶ Fatıha, 1/5.

¹³⁷ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 84.

düşüncesinin Allah'tan başkasından bir şey istememek ve sadece O'na güvenmek olduğu söylenebilir. Ayrıca dünyevî şartlar nedeniyle elinde olmayarak başkalarına muhtaç olduğunu ifade etmekte ve bu durumu kendi manevî hâline göre bir kusur olarak görmektedir.

Mâlik b. Dînâr, kendisinden nasihat isteyen birisine: “*Kurtuluşa ermek istersen her zaman işi yapana rıza göster. Zira senin işini yapan O'dur,*”¹³⁸ diyerek öğüt vermiştir. Çünkü her iş ve olayda netice Allah'ın dilediği şekilde olacaktır. Bu sebeple tevekkül ettikten sonra işlerin neticesinin istenilen şekilde olması veya olmaması kalpte tereddüt meydana getirmemelidir. Kalbinde tereddüt olmayanlar Allah'ın takdirine rıza göstermiş ve tevekkül düşüncesine ulaşmış olacaktırlar.

Mâlik b. Dînâr, insana Allah tarafından katı kalpli olmak kadar ağır bir ceza verilmediğini düşünmekte, bu cezanın da: “...geçimde darlık, ibadette gevşeklik ve verilen rızka kanaat etmeme...”¹³⁹ şeklinde olduğunu söylemektedir. Dünya ve mal sevgisi, Allah'a ulaşma yolunda en büyük engeldir. Allah tarafından gelen bazı cezalar insanın kalbini dünyaya meyletmesi sebebiyle verilmiştir. Bu cezalar insan hayatında sıkıntılı bir yaşam, ibadetleri önemsememe ve rızıkta darlık şeklinde görülecektir.¹⁴⁰ Mâlik b. Dînâr'ın bu düşüncesi, insan hayatındaki istenmeyen durumlar ile tevekkül arasında bir bağlantı kurduğunun ifadesidir. Sebeplere sarılıp çalışan, helal rızık arayan ve bunların sonucunda Allah'a tevekkül eden, O'na dayanan insanın katı kalpli olmayacağı ve bu cezalara uğramayacağı düşünülebilir.

Kalbin sadece Allah'a bağlamasını, sadece O'na güvenmesini isteyen Mâlik b. Dînâr, böyle düşünenleri Allah'ın seveceğini ve kalpteki dünya malına olan sevgiyi azaltarak sadece kendisine güvenmesini sağlayacağını belirtmektedir.¹⁴¹ Bu sebeple insan, sebeplere sarılmalı, çalışmalı, bunları da helal yoldan yapmalıdır. Ona göre helal rızık kazanmanın ve helal kazançtan sadaka vermenin önemi şöyledir: “*Helal yoldan kazandığım bir başlığı sadaka olarak vermem, benim için haram yoldan kazanılmış yüzbin başlığı sadaka olarak vermemden daha hoş gelir.*”¹⁴²

¹³⁸ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 85.

¹³⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, s. 846.

¹⁴⁰ el-İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. II, s. 201-209.

¹⁴¹ el-İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. II, s. 221.

¹⁴² el-İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. II, s. 222.

Helal rızık kazandıktan sonra insanın kazandığını yemesinde, giymesinde herhangi bir sakınca olmayacağını söyleyen Mâlik b. Dînâr, insanları yiyecek ve giyecekleri konusunda neden eleştirdiği sorulduğunda şöyle tavsiyede bulunmuştur: “*Kazancınız helal olduktan sonra istediğiniz şeyi giyin.*”¹⁴³

Bu açıklamalar ışığında Mâlik b. Dînâr’ın düşüncesinde tevekkül anlayışı: Sebeplere sarılmak, helal rızık peşinde koşmak, Allah’tan başkasından bir şey istemeyi kusur olarak görmek ve sadece O’na güvenmek, tüm işlerin neticesinin Allah’ın dilediği şekilde olacağı inancına sahip olmak şeklinde özetlenebilir.

3. RÂBİA EL-ADEVİYYE (ö. 185/801)

Râbia el-Adeviyye, 95/714 veya 99/718 yılında Basra’da doğmuştur. Fakir bir ailenin dördüncü kızı olduğu için “Râbia” ismi verilmiştir. Künyesi Ümmü’l-Hayr’dır. Hanım zâhidlerdendir. 185/801 yılında Basra’da vefat etmiş ve burada defnedilmiştir.¹⁴⁴

Dünyevî olan her şeyi terk ederek zühde yönelen Râbia’yı diğer sûfilerden ayıran husus, zühd anlayışını ilâhî aşk fikriyle tamamlamasıdır. Tasavvufi haller konusunda geliştirdiği bu düşünce; kişinin bütün fiillerinin gerçek fâilinin Allah olduğu düşüncesidir.¹⁴⁵ Bu düşüncenin tevekkülle yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Râbia’nın düşüncesinde tevekkül; her işte muhabbetle Allah’a teslimiyet olarak tanımlanabilir.

Sûfiler, imkân nispetinde Allah’tan başkasından bir şey istemezler ve O’ndan başkasını istek mahallinde görmezler. Çünkü onlara göre kuldan bir şey istemek Allah’tan yüz çevirip O’ndan başkasına yönelmek anlamına gelmektedir.¹⁴⁶ Bu düşünceyi içselleştiren Râbia’ya bir zengin tarafından kırk dinar getirilip ihtiyaçları için kullanması istendiğinde Râbia’nın başını göğe kaldırıp: “*O bilir ki ben dünyayı onun sahibinden istemekten tamamen haya ederim, kaldı ki onu sahip olmayandan nasıl isterim?*”¹⁴⁷ dediği ve bunu kabul etmediği belirtilmektedir. Râbia ihtiyacını Allah’tan

¹⁴³ el-Isfehânî, *Hilyetü’l Evliyâ*, c. II, s. 249.

¹⁴⁴ 180/796 yılında vefat ettiği de söylenir. Hülya Küçük-Semih Ceylan, “Râbia el-Adeviyye”, *DİA*, c. XXXIV, s. 380-381, İstanbul, 2007.

¹⁴⁵ Küçük-Ceylan, “Râbia el-Adeviyye”, s. 380-381.

¹⁴⁶ Hücvirî, *Keşfü’l Mahcûb Hakikat Bilgisi*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 3. Baskı, 2010, s. 418.

¹⁴⁷ İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-Safve*, s. 922.

başkasına arz etmeyen, O'ndan başkasından bir şey istemeyi uygun görmeyen ve sadece O'na teslim olan bir tevekkül düşüncesine sahiptir.

İnsanın varlık ve yoklukta kalbini değiştirmeyerek tevekküle ulaşması halinde Allah'ın rızasına erişeceğini düşünen Râbia'ya göre insan her halde Allah'a sığınmalı ve sadece O'ndan yardım beklemelidir.¹⁴⁸

Bir hac yolculuğu esnasında bineğinin ölmesi ve yaya kalması üzerine kendisine yardım etmek isteyenlere Râbia'nın: *“Ben yola çıkarken size tevekkül etmiş değildim, yolunuza devam ediniz,”* diyerek yardımını kabul etmediği, *“İlahi! Padişahlar âciz bir kadına böyle mi yaparlar? Beni evine davet ettin, ama eşeğimi yolun yarısında öldürdün! beni çöllerde yapayalnız bıraktın!”* diye dua ettiği, bunun üzerine bineğinin ayağa kalktığı, Râbia'nın da yükünü bineğine tekrar yükleyerek yoluna devam ettiği rivayet edilmektedir.¹⁴⁹ Rabia'nın bu olayda kendisine yardım etmek isteyenlere verdiği cevabı, onun tevekkül düşüncesini anlamamıza yardımcı olmaktadır. *“Ben yola çıkarken size tevekkül etmiş değildim...”* sözüyle Râbia'nın tevekkülü; Allah'tan başkasına dayanmamak, güvenmemek ve O'ndan başkasına ihtiyacını arz etmemek olarak anladığı söylenebilir.

Rızık konusunda endişesi olmayan Râbia'nın, ekinlerine çekirgeler musallat olup mahsülüne zarar verdiğinde *“İlâhi, rızıkımı sen üzerine aldın. Eğer istersen benim bu ekinimle düşmanlarını doyurursun.”* diye dua ettiği çekirgelerin ekinlerden uzaklaştığı belirtilir.¹⁵⁰ Râbia'nın anlatılan bu olaydaki tutumundan, sebepleri yerine getirerek buğdayları ektiği, her şeyin sahibi olan Allah'ın rızık dilediğine vereceği düşüncesi ile O'ndan gelen her hale razı olduğu ve tevekkül ettiği söylenebilir.

Râbia'nın, ilahi aşk ve imanının tesiri, dünyevî sıkıntılarda takındığı tutumlarda da görülmektedir. Bu bağlamda hasta olan Râbia'ya: *“Ya Râbia! Duâ et de Hak Teâlâ bu ıstırabı hafifletsin.”* dediklerinde Râbia: *“Bilmez misiniz ki, ıstırabı çekmemi Hak Teâlâ irâde eylemiştir. Ondan, O'nun irade ettiği şeyin tersini dilememi mi emrediyorsun bana? Sevgilinin iradesine muhalefet etmek reva mıdır?”*¹⁵¹ cevabını vermiştir. Allah'tan gelen her hâle razı olan Râbia, hastalığa sabrederek verilecek olan

¹⁴⁸ Attâr, *Evlîya Tezkireleri*, s. 105.

¹⁴⁹ Attâr, *Evlîya Tezkireleri*, s. 102.

¹⁵⁰ M. Necmettin Bardakçı, *İbnü'l-Arif ve Mehâsinü'l Mecâlis*, Sır Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 110.

¹⁵¹ Attâr, *Evlîya Tezkireleri*, s. 109.

manevî mükâfatı kazanma düşüncesindedir. Diğer taraftan Allah'ın, her hâlini bildiğini söyleyen Râbia, bu düşüncesiyle O'na sığınmakta ve tevekkül etmektedir.

Bu açıklamalar ışığında Râbia el-Adeviyye'nin tevekkül anlayışının, her hâl ve durumda Allah'a teslimiyet düşüncesiyle irtibatlı olduğu anlaşılmaktadır. Rızık, insanlardan bir şey isteme, fakirlik ve zenginlik, hastalık gibi her türlü durumunda tam bir teslimiyet haliyle Allah'a güvendiği, tevekkül ettiği görülen Râbia'nın düşüncesinde kişinin bütün fiillerinin gerçek fâili Allah'tır. Kul sadece mazhardır.

4. İBRAHİM BİN EDHEM (ö. 161/778)

İbrahim b. Edhem Belh'de doğmuş,¹⁵² Şam'da vefat etmiştir. Künyesi Ebû İshak'tır.¹⁵³ Genç yaşta zühd yoluna girmeye karar verinceye kadar Horasan'da yaşadığı anlaşılmaktadır. Memleketinden ayrılmadan önce birçok hizmetçisi bulunan zengin ve itibarlı bir ailenin çocuğu olduğuna dair kayıtlar, Belh hükümdarının oğlu veya torunu olduğu şeklindeki rivayetlerden daha doğru görülmektedir.¹⁵⁴

Kaynaklarda İbrahim b. Edhem'in zühd yoluna girmesine sebep olan bazı olaylardan söz edilmekte olup, bunlardan en meşhuru şudur: İbrahim b. Edhem gençlik yıllarında avlanırken iki defa, “Sen bunun için mi yaratıldın, bunu yapmakla mı emrolundun?” şeklinde bir ses duymuş, aynı sesi üçüncü defa atının sırtındaki eyerin kaşından da işitmesi üzerine malını mülkünü terk edip zühd yoluna girmeye karar vermiştir. İbrahim b. Edhem'in malını mülkünü terk ettiği ancak dünyadan el etek çekmeyerek, rızık için çalıştığı, şehirleri dolaşarak bostan bekçiliği, ırgatlık, değirmencilik gibi işlerle kesbe sarılıp, elinin emeğiyle geçinmeye gayret ettiği görülmektedir.¹⁵⁵ Hücvirî'ye göre de İbrahim b. Edhem, bütün ömrü boyunca elinin emeği ile kazandığından başka bir şey yememiştir.¹⁵⁶

Rızık için şehirler dolaşan İbrahim b. Edhem'e ne kadar süredir Şam'da bulunduğu sorulduğunda: “Yirmi dört yıldır buradayım. Ancak Şam'a ne cihad, ne de

¹⁵² Reşat Öngören, “İbrahim b. Edhem”, *DİA*, c. XXI, s. 293, İstanbul, 2000.

¹⁵³ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 96.

¹⁵⁴ Öngören, “İbrahim b. Edhem”, s. 293.

¹⁵⁵ Öngören, “İbrahim b. Edhem”, s. 293.

¹⁵⁶ Hücvirî, *Keşfu'l Mahcûb*, s. 170.

sınır nöbeti için geldim. Helal ekmek yiyebilmek için geldim.” cevabını vermiş, helal rızık aramanın, sebeplere sarılmanın önemine dikkat çekmiştir.¹⁵⁷

İbrahim b. Edhem ile alakalı anlatılan birçok rivayette onun tevekkül anlayışının, sebeplere sarılmak, rızıkını aramak, elinde günlük ihtiyacından fazla mal ve para bulundurmamak, Allah’a sığınmak, O’na teslim olmak şeklinde olduğu görülmektedir. Bu rivayetlerden birisi de şöyledir: İbrahim b. Edhem, zühd yoluna girip memleketinden ayrıldığında süt emen bir oğlu bulunmaktaydı. Çocuk büyüdüktan sonra annesine babasının nerede olduğunu sordu. Annesi: “*Baban kayboldu, Mekke’de bulunduğu dair bazı duyumlar var,*” cevabını verdi. Bunun üzerine “*Ben Mekke’ye gidip Kâbe’yi ziyaret edeceğim, babamı bulup hizmetinde çalışacağım*” diyerek Mekke’ye babasını aramaya gitti. Kâbe’ye varınca, orada hırka giymiş, yamalı elbiseli kimseler gördü ve onlardan babasını sordu. Onlar “*O bizim şeyhimizdir, odun getirmek için Mekke sahrasına gitti. Her gün sırtında bir yük odun getirip satar, parasıyla ekmek alıp bize dağıtır,*” dediler. Bunun üzerine babasını beklemeye başladı. Onun sırtına odun yüklenmiş olarak geldiğini, odunları pazara götürüp sattığını ve ekmek alıp dostlarına dağıttığını, daha sonra da namaz kılmaya başladığını gördü.¹⁵⁸

Anlatılan bu olayda İbrahim b. Edhem’in, elinin emeğiyle geçindiği, rızık için sebeplere sarılarak çalışmaya önem verdiği ve tevekkülün çalışmaya engel olmadığı anlayışı görülmektedir. Zühd yolunu seçmesine, malını mülkünü terk etmesine rağmen çalışmayı, sebeplere sarılmayı terk etmemektedir. Çalışarak rızıkını temin etmekte, bu çalışma neticesinde kazandığı paralar ile ihtiyaç sahiplerine yardım etmekte, sonra da teslimiyetin en güzel göstergesi olan namaz ile Allah’a sığınarak ibadet etmektedir.

İlk dönem zâhidlerinin çoğunluğunun zühd hayatında sebepleri terk etmek, rızık aramamak, başka insanların ellerine bakarak onlardan bir şey beklemek, çalışmadan, kesbe sarılmadan, rızık Allah’tan gelir düşüncesiyle tembel tembel oturmak şeklinde bir tevekkül anlayışı bulunmamaktadır. Bu bağlamda İbrahim b. Edhem de zühd yoluna girdikten sonra Nişabur’da Allah’a ibadet etmek için dokuz yıl bir mağarada kalmış, ancak Perşembe günleri mağaradan çıkarak odun toplamış, topladığı bu odunları da Cuma sabahı pazara götürüp satarak, kazandığı paranın yarısıyla kendi ihtiyaçlarını

¹⁵⁷ el-İsfehânî, *Hilyetü’l Evliyâ*, c. VI, s. 19.

¹⁵⁸ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 130.

karşılamiş diğeri yarısını da fakirlere dağıtmıştır. Çünkü ona göre gerçek asâlet, helal ve el emeğiyle kazanmakla elde edilecektir.¹⁵⁹

Zâhidlere göre sebeplere bağlanarak çalışmak sâlih insanların vasıflarındandır. İbrahim b. Edhem de insanın dünyada rahatlığı bırakarak rızık peşinde çalışıp çabalamasını, sâlih insanlar derecesine ulaşmanın yollarından birisi olarak görmektedir.¹⁶⁰ Ona göre çalışıp sebeplerin yerine getirilmesi, geçimin başkasına yüklememesi insanın hayır üzerinde olduğunun delilidir. Sebeplere sarılmak, helal rızık kazanmak gece ibadeti ve nafil oruç mesabesindedir.¹⁶¹

Tasavvuf düşüncesinde, insanın Allah'a ulaşma yollarını araması istenmektedir. İbrahim b. Edhem de Allah'a ulaşmak isteyenlerin kalplerinden kaldırması gereken perdeler olduğunu belirterek bu perdeleri şöyle açıklar: “Şayet ebedi ihsana karşılık iki âlemin mülkünü kendisine verseler buna sevinmemeli, zira bu takdirde o mahlûk olan bir şeyin varlığıyla sevinen, henüz hırslı birisidir. Oysa hırs mahrumiyettir. Diğeri ise: iki âlemin mülkü onun olsa ve bunu geri alsalar, iflas ettim diye üzülmemelidir...”¹⁶² Bu sözü şöyle anlayabiliriz: İnsana nimetler verildiğinde veya o nimetler elinden alındığında, kalbinde teslimiyet ve tevekkül hâli bulunmayıp sevinç ve üzüntü meydana gelirse, o insan bu haliyle Allah'ın sevgisine ve rızasına ulaşamayacaktır.

Yine tasavvuf düşüncesinde, çalışarak helal rızık kazanmanın tevekkülün gereği kulluk vazifesi ve erdemli insanın işi olduğu belirtilmektedir. İbrahim b. Edhem de bu manada şöyle söylemektedir: “Sana gereken, yiğitlerin işi olan helâl kazanç ve çoluk çocuğunun nafakasını temindir.”¹⁶³

İbrahim b. Edhem, hayır ve şerrin Allah'tan geldiğinin bilinmesini istemektedir. Nitekim var olan her şey O'nun emriyle hareket etmektedir. Bu nedenle insanın üzerine düşen vazife, sebeplere sarılmak ve neticeyi Allah Teâlâ'ya bırakmaktır.¹⁶⁴

İbrahim b. Edhem'in düşüncesinde hac, cihad vb. ibadetleri yapan kişi bu ibadetleri yaparken başkasına muhtaç olmamalıdır. Çalışmayarak, başkalarının getirdiği

¹⁵⁹ Ali Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetilik*, İnsan Yayınları, İstanbul, 3. Baskı, 2011, s. 45.

¹⁶⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 96.

¹⁶¹ el-İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VI, s. 105-122.

¹⁶² Attâr, *Evlîya Tezkireleri*, s. 134.

¹⁶³ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el- Lüma' (İslam Tasavvufu)*, H. Kâmil Yılmaz, Erkam Yayınları, İstanbul, 2012, s. 224.

¹⁶⁴ Hücvirî, *Keşfu'l Mahcûb*, s. 170.

bir şeyi kabul eden insan dilenci gibidir. İnsan her durumda Allah'ı vekîl edinmelidir. Zulme uğradığında zulmedenlerden korkmamalıdır. Çünkü Allah, hiçbir şekilde kendisine tevekkül edenleri, sığınanları aciz bırakmayacaktır.¹⁶⁵

Bu açıklamalar ışığında İbrahim b. Edhem'in tevekkül anlayışı: Rızık için çalışmak, sebepleri ihmal etmeyerek yerine getirmek, Allah'a teslim olmak, O'ndan başkasından bir şey istememek şeklinde özetlenebilir. Ayrıca İbrahim b. Edhem'in düşüncesinde sâlih insan ve Allah'ın razı olduğu kul olma yolunun teslimiyet ve tevekkülden geçtiği söylenebilir.

5. FUDAYL BİN İYÂZ (ö. 187/803)

Fudayl b. İyâz'ın oğlu Ebû Ubeyde, baba tarafının aslen Kûfeli bir aileden olduğunu, babasının Semerkant'ta doğduğunu ve Ebîverd'de yetiştiğini bildirmektedir. Hizmetçisi İbrâhim b. Eş'âs'a göre Fudayl b. İyâz, Merv'in Fundîn köyündendir. Diğer bir rivayete göre ise aslen Buharalıdır. 107/725 yılında doğmuştur. Künyesi Ebû Ali'dir. Temîm kabilesinin Yerbû' boyundandır.¹⁶⁶

Korku, hüznün ve ağlama, diğer ilk dönem zâhid ve sûfileri gibi Fudayl b. İyâz'ın da etkisi altında kaldığı hâllerdir. Onun tasavvuf anlayışında ilâhî inâyet ve ihsan kavramları ön planda yer almaktadır.¹⁶⁷

Kaynaklarda Fudayl b. İyâz'ın dünyaya aldanmayan, dünya kalbinde yer etmeyen, ehl-i dünyaya iltifat etmeyen, Allah'a teslim olmuş ve sadece O'na sığınmış tevekkül ehli zâhid olduğu bildirilmektedir.¹⁶⁸

Fudayl b. İyâz'ın düşüncesinde tevekkül, Allah'a güven, teslimiyet ve O'ndan başkasından korkmamaktır.¹⁶⁹ Ona göre insanın kalbinde Allah'a güven, itimat ve O'nun sevgisinden başka bir sevgi bulunmamalıdır. Ancak bu hâli yakalayanlara Allah'ın vekîl olacağını ve taleplerini yerine getireceğini söylemektedir.¹⁷⁰

¹⁶⁵ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VI, s. 86-90.

¹⁶⁶ Osman Türer, "Fudayl b. İyâz", *DİA*, c. XXIII, s. 208, İstanbul, 1996.

¹⁶⁷ Türer, "Fudayl b. İyâz", s. 208.

¹⁶⁸ Hücvirî, *Keşfu'l Mahcûb*, s. 167.

¹⁶⁹ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VI, s. 86-90.

¹⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, s. 498.

İlk dönem zâhidlerinde görüldüğü gibi Fudayl b. İyâz'ın da sebeplere sarılma, kimseye muhtaç olmadan yaşama hususlarına önem verdiği söylenebilir. Ayrıca o, zühdü kanaat, kanaati zenginlik olarak görmekte; çalışmayı, sebeplere sarılmayı müminin vasıfları arasında saymaktadır.¹⁷¹

Fudayl b. İyâz, dünya ve ahirete yeteri kadar değer verilmesini istemektedir. Böyle düşünen insan için dünya asıl menzili olan ahirete ulaşma yolunda bir araçtır. Bu durumda insan, kalbini Allah'a bağlamalı, O'na tevekkül etmeli ve kendisine yetecek kadar mal elde etmeye çalışmalıdır.¹⁷²

Tevekkülü Allah'a güven ve sonrasında O'na teslimiyet olarak gören Fudayl b. İyâz: "*Allah'a tevekkül eden O'na güvenen kimsedir; O'nu itham etmez ve O'nun hor hakir bırakmasından korkmaz.*"¹⁷³ diyerek müminin her zaman Allah'a güven duymasını istemektedir.

Fudayl b. İyâz'a göre Allah'a tevekkül ederek O'na güvenenler, işlerinin neticesinde gerçekleşen iyi veya kötü durumlardan şikâyetle bulunmaz, O'ndan başkasına güvenmez ve O'nun yardımının geleceğinden emin olurlar.¹⁷⁴

Fudayl b. İyâz, içinde bulunduğu yokluk halinden şikâyetle bulunan bir kişiye, bulunduğu hâlin Allah tarafından verildiğini, O'ndan gelen her hâle razı olması gerektiğini belirtmiş ve ona şöyle nasihat etmiştir: "*İşleri Allah'tan başka evirip çeviren birini mi arıyorsun?*" Ayrıca onun tasavvuf anlayışında nimet ve bolluk musibet olarak görülmemeli, rızık için endişeye kapılmamalıdır. Böyle davrananlar iman hakikatine erişecekler ve tevekkül düşüncesine ulaşacaklardır.¹⁷⁵

Sonuç olarak Fudayl b. İyâz tevekkülü: Allah'a güven, teslimiyet, O'ndan başkasından korkmamak, çalışmak, sebeplere sarılmak şeklinde anlamıştır. Ayrıca O'nun düşüncesinde tevekkül ehli olabilmek için, insanın kalbinde Allah sevgisinden başka bir sevgi bulunmaması gerekmektedir. Bu sevgiyi yakalayanlar tevekkül haline ulaşacaklar, kendilerini Allah'ın hor hakir bırakmasından korkmayarak, hiçbir şekilde Allah'ı itham etmeyeceklerdir.

¹⁷¹ Türer, "Fudayl b. İyâz", s. 208.

¹⁷² el-İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VI, s. 211-212.

¹⁷³ Ebû Saîd Harrâz, *Kitâbu's-Sıdk Doğruluk Kitabı*, Hazırlayan: Himmet Konur, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2014, s. 66.

¹⁷⁴ el-İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VI, s. 225.

¹⁷⁵ el-İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VI, s. 222.

6. ABDULLAH BİN MÜBÂREK (ö. 181/797)

Abdullah b. Mübârek, 118/736 yılında devrin kültür merkezlerinden biri olan Merv'de doğmuştur.¹⁷⁶ Künyesi Ebu Abdurrahman el-Hanzalî'dir. Babası Merv'li, annesi Harizmlî bir Türk'tür. 181/797 yılı Ramazan ayının 13'ünde, altmış üç yaşında Fırat Nehri kenarında bulunan Hit'te vefat etmiştir.¹⁷⁷

Abdullah b. Mübârek'in hayatına bakıldığında "ilimle ameli, zühdle ticareti, mal ile kanaati, akıl ile kalbi birlikte kullanabilen şükreden bir zengin" ve tevekkül ehli bir zâhid olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷⁸

Abdullah b. Mübârek'in zühd anlayışı üzerinde durulması gereken özellikler taşımaktadır. Ona göre zühd, dünya ile alakayı kesmek değil, kalbin dünya ve dünyalığa bağlanmamasıdır. Nitekim o, hayatı boyunca ticaretle meşgul olmasına rağmen, aynı zamanda savaflara katılmış, defalarca hacca gitmiş ve ilim öğretmeye çalışmıştır. Abdullah b. Mübârek'in: "*İlmi dünya için öğrendik, ama ilim bize dünyaya değer vermemeyi öğretti*" sözü bu konudaki düşüncesini açıkça ortaya koymaktadır.¹⁷⁹

Abdullah b. Mübârek, içinde bulunduğu sosyal hayattan kopmayarak hem ticaretle uğraşmış, hem de dünya sevgisini kalbine sokmadan zühd hayatı yaşamıştır. Bu duruma şu sözü örnek verilebilir: "*Zühd, fakirliği sevmekle birlikte Allah'a güvenmektir, haram bir kuruş alan kişi mütevekkil değildir ve fakr hâlinde zengin görünmek, fakrdan daha güzeldir.*"¹⁸⁰

Abdullah b. Mübârek'e göre insan çalışmalı, kesbe sarılmalı, helal kazanç sağlamalıdır. Çünkü kazancında haram bulunan insan mütevekkil olamayacaktır. Ayrıca insanın kendisini mütevekkil görmesiyle de tevekkül ehli olması mümkün değildir. Onun düşüncesinde insan, ancak Allah Teâlâ tarafından mütevekkil görülürse tevekkül ehli olabilecektir.¹⁸¹

Tasavvuf düşüncesinde çalışarak sebeplere sarılmak, dünyevî işlerle uğraşmak kalbin dünyevî işlere bağlanmaması şartıyla tavsiye edilmektedir. Bu bağlamda

¹⁷⁶ Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, c. I, s. 124, İstanbul, 1998.

¹⁷⁷ Mehmet Necmettin Bardakçı, *Abdullah İbn Mübarek (İlk Müslüman Türk Âlim, Zâhid ve Gâzisi)*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2016, s. 34-186.

¹⁷⁸ Bardakçı, *Abdullah İbn Mübarek*, s. 216.

¹⁷⁹ Küçük, "Abdullah b. Mübârek", s. 123.

¹⁸⁰ Bardakçı, *Abdullah İbn Mübarek*, s. 154-155.

¹⁸¹ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 216.

Abdullah b. Mübârek de insanın Allah'a olan güven ve tevekkül hâlini bozmadan çalışıp kazanmasının hayırlı bir iş olduğunu şöyle ifade etmektedir: “*Kesbinde tefviz-i umûr ve tevekkülü zâyî etmedikçe, çalışmak zarar vermez.*”¹⁸²

Abdullah b. Mübârek'in düşüncesinde insanın çalışıp kazanması tevekküle engel bir durum değildir. Hatta bu çalışmalar ibadet yerindedir. Çalışıp çabalamayan, rızık peşinde koşmayan, sebeplere bağlanmayan kişiden hayır gelmez. Abdullah b. Mübârek tevekkülle alakalı olan zühdü; çalışarak muhtaç olmadan yaşamak, fakirliği sevmek, sonra da Allah Teâlâ ile emniyet ve rahat bularak, tevekkül halinde olma şeklinde açıklamaktadır.¹⁸³ Ona göre tevekkül, çalışmadan Allah'a teslimiyet değildir. Bilakis insan, zor günlerinde başkalarına muhtaç olmamak için çalışmalıdır. Bunu şöyle ifade etmektedir: “*Kişi bir miktar mala sahip olmalıdır ki hasta olunca harcasın, ölünce kefen alsın.*”¹⁸⁴ Bu bağlamda ilim tahsili için gezdiği şehirlerde karşılaştığı aylak, tembel, miskin ve çalışmadan oturan zâhidleri gördüğünde onları eleştirerek onları çalışmaya, meslek edinmeye, ellerinin emeğiyle, helal kazançla geçinmeye teşvik etmiştir.¹⁸⁵

Bu açıklamalardan sonra Abdullah b. Mübârek'in tevekkülü: Kesbe sarılmak, çalışmak, kimseye muhtaç olmamak, salih amel işleyerek Allah'ın vereceği rızık beklemek, helal rızık kazanmak, elinde olan malları ailesi ve ihtiyaç sahiplerine dağıttıktan sonra Allah'a itimat etmek ve O'na dayanmak olarak anladığı söylenebilir.

7. ŞAKÎK-İ BELHÎ (ö. 194/810)

Horasanlı bir sûfî olan Ebû Alî Şakîk b. İbrâhîm el-Ezdî el-Belhî, Belh'te doğmuştur. Şakîk-i Belhî'nin, ticaretle uğraştığı ve hayli zengin olduğu, ticaret için Türkistan'a gittiğinde karşılaştığı bir Budist rahiple aralarında geçen konuşma neticesinde zühd hayatına yöneldiği nakledilmektedir.¹⁸⁶ Ticaret için çıktığı yolculukta puthanelerde çalışan hizmetçiye: “*Sizin bu haliniz batıldır, bu mahlûkatın bir yaratıcısı vardır; O hiçbir şeye benzemez. Her şeyin rızıkını veren O'dur,*” demiştir. Hizmetçi de ona: “*Senin sözün fiiline uymuyor. Sen her şeye gücü yeten bir yaratıcıdan bahsediyorsun, buraya kadar yorularak gelmiş, rızık arıyorsun.*” diye cevap vermesi

¹⁸² Serrâc, *el-Lüma'*, s. 223.

¹⁸³ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 216.

¹⁸⁴ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 216.

¹⁸⁵ Bardakçı, *Abdullah İbn Mübarek*, s. 151.

¹⁸⁶ Ali Bolat, “Şakîk-i Belhî”, *DİA*, c. XXXVIII, s. 305, İstanbul, 2010.

üzerine Şakîk-i Belhî'nin zühd hayatına atıldığı ve malını mülkünü sadaka olarak dağıttığı nakledilmektedir.¹⁸⁷ Mâverâünehir bölgesindeki savaflara katılan Şakîk-i Belhî 194/810 yılında Kûlân savaşında şehit olmuştur.¹⁸⁸

Yine başka bir rivayette Şakîk-i Belhî'nin, tevekkülde kemal derecesine ulaşmasına vesile olan olay şöyle anlatılmaktadır: Belh'te korkunç bir kıtlık baş gösterdiğinde Şakîk, pazarda neşe ile gezen bir köle görür ve: *'Ey uşak! Şen şakrak olmanın âlemi ne? Halkın açlıktan ne halde olduğunu görmüyor musun?'* der. Köle: *'Bundan bana ne? Ben kendine ait bir köyü ve buradan bir sürü geliri olan birisinin kuluyum. O beni aç bırakmaz ki!'* Kölenin bu cevabından çok etkilenen Şakîk'in: *'İlahi! Bir ambarı olan bir ağaya güvenen şu köle, ne kadar da şen ve şakrak! Sen ki, hükümdarlar hükümdarı olup rızka kefil olmuşsun! Biz ne diye gam edelim?'* diyerek dünyadan yüz çevirdiği ve tövbe ederek tevekkül ehli olduğu bildirilmektedir.¹⁸⁹

Şakîk-i Belhî'nin zühd anlayışı Allah'ın iradesine aykırı hareket etmeme, yalnızca O'na güvenme, şöhretten sakınma, sükût etme, az yeme, uzlet, havf ve fakr gibi kavramlardan oluşmaktadır.¹⁹⁰

Şakîk-i Belhî, tevekkülün mahiyetini, sebeplerini, hikmetlerini ve tevekküle ulaşmanın yollarını inceleyen, müridin çıkacağı manevî yolculukta yapacağı tesir üzerinde duran ilk zâhid olarak tanınmaktadır.¹⁹¹ Onun yaşamı boyunca tevekkül esasına göre yaşadığı,¹⁹² takva ve tevekkülünün ileri boyutlarda olduğu bildirilmektedir.¹⁹³ Diğer taraftan çalışmayı ve kesbe sarılmayı bırakarak tevekkül sahibi olunabilir düşüncesi dönemin bazı sûfileri ve Bâyezîd-i Bistamî tarafından eleştirilmiştir.¹⁹⁴

Şakîk-i Belhî'ye göre insan, Allah'tan başka hiç kimsenin bir şey veremeyeceğini, O'nun vereceği bir şeye de kimsenin engel olamayacağını, O'ndan başka kimsenin fayda ve zarar veremeyeceğini, kalbi ile rızkın O'nun tarafından

¹⁸⁷ el-İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c.VI, s. 150; Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 105.

¹⁸⁸ Bolat, "Şakîk-i Belhî", s. 305.

¹⁸⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 106; Hücvirî, *Keşfu'l Mahcûb*, s. 176; Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 229.

¹⁹⁰ Bolat, "Şakîk-i Belhî", s. 305.

¹⁹¹ Bolat, "Şakîk-i Belhî", s. 305.

¹⁹² Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 228.

¹⁹³ Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, Mütercim: İhsan Durdu, Ufuk Yayınları, İzmir, 2011, s. 40.

¹⁹⁴ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 181.

geldiğini bildiği takdirde mârifetullah'a ulaşacaktır.¹⁹⁵ İnsanın, Allah katından gelecek olanlara her şeyden çok güvenmesi, O'nun iradesi olmadan hiçbir şeyin olmayacağını bilmesi gerekmektedir. Bu düşüncelerle hareket edene Allah, mârifeti ve cenneti verecektir.¹⁹⁶ Ona göre tevekkül zâhidlerin vasfıdır. Bu durumu Allah'a yaptığı duada şöyle ifade etmektedir: "...*Sana tevekkül edenlerin yakînini, sana iman edenlerin tevekkülünü nasip et...*"¹⁹⁷ Şakîk-i Belhî'nin tevekkül düşüncesinin kendine özgü zühd anlayışı çerçevesinde şekillendiğini ve meyvesinin marifet olduğunu söyleyebiliriz.

Şakîk-i Belhî'ye göre rızkı için Allah'a güvenen, rızkın onun tarafından geleceğini bilen insan, güzel huylu, eli açık olacak ve yaptığı ibadetlerde vesvese ile karşılaşmayacaktır. Ona göre insanın ancak dünyalık bir şey elinden gittiğinde buna üzülmemesi hâlinde hakiki anlamda Allah'a tevekkül ettiği anlaşılabilir. Şakîk-i Belhî'nin düşüncesinde insan, her durumda Allah'ın verdiğiyle yetinerek verilene kalben razı olduğunda tevekküle ulaşabilir. Böyle düşünen insan, hem tevekkül ehli olacak hem de dünyada rahat edecektir.¹⁹⁸

Şakîk-i Belhî, tevekkülü dört kısma ayırarak şöyle açıklar: "*Mala güvenmek, nefse güvenmek, insanlara güvenmek ve Allah'a güvenmek. Mala güvenmenin mânâsı: 'Bu mal elimde olduğu müddetçe kimseye muhtaç olmam' demendir. Bu, insanlara güvenmektir. Bu durumda olan kimse cahildir. Allah'a güvenmenin mânâsı ise Allah'ın seni yarattığını, rızkına kefil olduğunu ve seni kimseye muhtaç etmediğini bilmen, dilinle de: 'Beni yediren ve içiren Allah'tır' demendir. Allah'a tevekkül budur.*"¹⁹⁹ Buradan hareketle Şakîk-i Belhî'nin tevekkül anlayışında insana güvenin olmadığını, Allah'tan başka kimseye güvenilmeyeceğini, bu güven duygusunu zedeleyecek hiçbir düşüncenin de kalpte olmaması gerektiğini söyleyebiliriz.

Nasihatlerinde tevekkülü tavsiye eden Şakîk-i Belhî, her zaman Allah'tan razı olunmasını istemektedir.²⁰⁰ Ona göre her şeyin sahibi ve rızık veren Allah olmasına rağmen başkasına umut bağlama düşüncesi, başkasını ilah edinmek ve ona umut bağlamak manasına gelecektir.²⁰¹ Onun bu düşüncesi sebeplerin tesir sahibi görülmesi

¹⁹⁵ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VI, s. 155-156.

¹⁹⁶ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VI, s. 154.

¹⁹⁷ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VI, s. 175.

¹⁹⁸ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 232-233.

¹⁹⁹ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VI, s. 155.

²⁰⁰ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VI, s. 157.

²⁰¹ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VI, s. 159.

halinde tevekkül düşüncesine ulaşamayacağı gibi tevhidin de zedeleneceği şeklinde anlayabiliriz.

Allah'ı ne kadar bildiğini anlamak isteyen insana, kalbine bakmasını, insanların ve Allah'ın vaatlerinden en çok hangisine güvendiğini değerlendirmesini tavsiye eden²⁰² Şakîk-i Belhî'nin bu tavsiyesini; kalp ile sadece Allah Teâlâ'ya bağlanma olarak anlayabiliriz. Nitekim kalbi ile insanlara bel bağlayanların Allah'ı bilemeyeceğini ifade etmesi bu durumu açıklamaktadır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de vurgulanan iman-tevekkül bağlantısının Şakîk-i Belhî'nin düşüncesinde de şekillendiği söylenebilir.

Açıklamalardan Şakîk-i Belhî'nin zühd ve marifet anlayışı içinde bir teslimiyet ve tevekkül hâli yaşadığı görülmektedir. Tevekküle zıt gördüğü çalışmayı bıraktığı için dönemin sûfileri tarafından eleştirilmiştir. Ona göre tevekkül: İnsanın Allah katından gelecek olana her şeyden çok güvenmesi, O'nun iradesi olmadan hiçbir şeyin olmayacağını bilmesi, her durumda Allah'tan razı olunması şeklinde ifade edilebilir.

---

²⁰² el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VI, s. 161; Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 106; Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, Hazırlayanlar: Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 1. Baskı, 2011, s. 167.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLK DÖNEM SÛFİLERİNİN TEVEKKÛL ANLAYIŞI

1. SÛFİLERE GÖRE TEVEKKÛL

III-IV/IX-X. yüzyıllarda gelişen tevekkül hakkında söylenen sözler ve sûfilerin uygulamaları, ilk dönem zâhidlerinin tevekkül anlayışları çerçevesinde oluşmuştur. Bir önceki bölümde görüldüğü gibi, zâhidlerden büyük çoğunluğu tevekkülle kesbin bir birine aykırı olmadığını ve tevekkülün kalple ilgili olmasından dolayı çalışmaya engel olmadığını vurgulamışlardır. Bazısı ise kesbi tevekkül anlayışlarına aykırı bularak çalışmaya karşı bir tavır geliştirmiştir. Bu anlayışlar sonraki devirlerde takipçi bulmuştur.

Teşekkül devri sûfileri zâhidlerin tevekkül anlayışlarını içinde buldukları sosyal ve kültürel şartlar içerisinde değerlendirmişlerdir. Tevekkülün kalple ilişkisi onlar açısından tevekkül ile iman, teslimiyet ve zühd arasında bir irtibat kurmayı gerektirmiştir. İman Allah'a teslimiyetin bir ifadesidir. Dolayısıyla tevekkül sahibinin benliğini devre dışı bırakıp Allah'ı vekîl edinmesinin ve O'na teslimiyet göstermesinin gerekliliğini vurgulamışlardır. Nitekim Bîşr Hâfî (ö. 227/841), “*İnsanlardan biri, Allah Teâlâ'ya tevekkül ettim, diyor. Halbuki Allah Teâlâ'ya karşı yalan söylüyor. Gerçekten Allah'a tevekkül etseydi, onun hakkındaki muamelesine de râzı olurdu.*”²⁰³ ifadesiyle Allah'ın hakkında verdiği hükümlere razı olmayan insanın tevekkül ehli olamayacağını belirtmektedir. Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848) “*Bütün cennet ehli cennette zevk u sefa etseler, bütün cehennem ehli cehennemde azap ve işkence görseler, sonra sen bu ikisinin arasında fark görersen (yani iki durumdan birini irâdenle tercih etsen) tevekkül sahibi olamazsın*”²⁰⁴ diyerek tevekkülle teslimiyet arasındaki ilişkiye dikkat çekmiş ve Allah'ın seçtiği bir konuda bir tercihte bulunmamayı vurgulamıştır. Zunnûn-ı Mısırî (ö. 245/859) de tevekkül, kendi tedbirini terk etmek, güç ve kuvvet fikrini içinden söküp atmaktır, derken benzeri görüşü paylaşmıştır. Ona göre insan, içinde bulunduğu hâlin Allah tarafından görünüp ve bilindiği kanaatine sahip olmadıkça gerçek tevekküle

²⁰³ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 250.

²⁰⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 249.

ulaşamaz.²⁰⁵ Yahya b. Muâz'a (ö. 258/871) nasıl mütevekkil olunacağı sorulduğunda: “*İnsanın Allah Teâlâ'nın kendisinin vekili olduğuna gönül hoşluğu ile rızâ gösterdiği zaman.*”²⁰⁶ diyerek yukarıdaki tespitlere katılmış ve Allah'tan gelen her şeye razı olanların mütevekkil olacağını belirtmiştir.

Sebeplerin peşinde koşmayı doğru bulmayan Hamdûn Kassâr (ö. 271/884), tevekkülü; Allah'a sınıksıkı sarılmak ve O'na itimat etmek şeklinde açıklamaktadır. Kendisine tevekkülün ne olduğu sorulduğunda “*on bin lira paran olsa, bir kuruş da borcun bulunsa, ölmeden önce bu bir kuruşun üzerinde borç olarak kalmasından emin olmamak, aynı şekilde on bin lira borcun olsa, bunu ödeyecek hiçbir şey bırakmasan, Allah'ın senin adına o borcu ödeyeceğinden ümit kesmemendir*”²⁰⁷ diyerek Allah'a güven duygusunun kaybedilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Kaderin gidişatına uyararak tevekkül ve sükûnet içinde olmayı mutluluk olarak gören Hamdûn Kassâr: “*Allah, mahlûkâtı kendisine muhtaç yaratmıştır. Onların başka çareleri de yoktur. İnsanların en mutlusunu, Allah'ın çıkar peşinde en az koşturduğudur.*” ifadesiyle nimeti veren Allah'ı görmeden sırf nimetlerle ilgilenmeyi nefsin bu durumdan zevk almasından kaynaklanan bir rahatsızlık olarak görmüştür.²⁰⁸

Sehl b. Abdullah Tüsterî (ö. 283/896), tevekkül edenlerin alametlerinin: “*Kimseden bir şey istememek, verileni reddetmemek, ele geçeni biriktirmemek.*” olduğunu belirterek çalışıp rızık temin etmeyi önemsemekle birlikte mal mülk edinmeye sıcak bakmamıştır. Ona göre tevekkül makamına ulaşanlar; gassal önünde bulunan iradesi olmayan cenaze gibi, Allah'a teslimiyet göstermelidir.²⁰⁹ İbn Mesrûk (ö. 298/910) tevekkülü kaza ve kaderin hükmüne kayıtsız şartsız teslim olmak şeklinde tarif ederek²¹⁰ Tüsterî ile benzer kanaatleri paylaşır. Allah'ın iradesi karşısında kulun irade beyanında bulunmasını hoş karşılamaz. Ancak onun bu ifadesi, kulun sorumluluklarını yerine getirmesine, rızık için çalışmasına tevekkülün engel olduğu şeklinde anlaşılmamalıdır.

²⁰⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 250.

²⁰⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 250.

²⁰⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 249-251.

²⁰⁸ Bolat, “Şakik-i Belhî”, s. 207.

²⁰⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 249.

²¹⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 717.

İbrahim Havvâs'da (ö. 291/964) gerçek tevekkül düşüncesine ulaşma yolunu şöyle açıklar: “*Nefsi konusunda tevekkülü sıhhatli olanın, başkası hakkındaki tevekkülü de sağlam olur.*” Sebeplere sarılmayı ve ihtiyaç zamanları için tedbirli olmayı tevekkül anlayışına aykırı bulmayan İbrahim Havvâs, darlık zamanı için mal ayırmayı ve hastalık anında doktora başvurmayı, yolculuk esnasında gerekli şeyleri yanında bulundurmamayı önemsemiştir.²¹¹

Ebu Ali Dekkâk'ın (ö. 405/1015) ifadelerinden tevekkül eden mütevekkillerin tevekkül, tefvîz ve teslim olmak üzere üç mertebede oldukları anlaşılmaktadır. Ona göre tevekkül sahibi Allah'ın vaadine güvenip huzur bulandır. Teslim sahibi; Allah'ın hâlini bildiğine inanarak O'nun ilmi ile iktifa eden, tefvîz sahibi de; Allah'ın hükmüne rızâ gösterendir. Ona göre tevekkül başlangıç, teslim orta, rızâ ise son hâldir. Tevekkül müminin sıfatı, teslim evliyanın sıfatı, tefvîz tevhit sahiplerinin sıfatıdır.²¹²

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, sûfilerin, dünya için ihtiyaçlar ölçüsünde çalışmayı tevekküle aykırı görmedikleri anlaşılmaktadır. Tevekkülle teslimiyet arasında ilişki kurup yaptıkları her işi Allah'a isnat etmeyi tercih ettikleri görülmektedir. Bununla birlikte tevekkülün farklı şekillerde anlaşıldığı da bir gerçektir. Hastalığın tedavisini tevekküle aykırı bulanlar olduğu gibi, rızık için esbaba tevessülü de tedbir sayarak bunlara sıcak bakmayanlarda olmuştur. Ancak tedbiri dışlama sûfilerin düşüncesinde ince bir noktadır. Onların bu kavramı genellikle tedbire güvenmeyi terk anlamında kullandıkları söylenebilir.²¹³ Bununla birlikte tasavvuf düşüncesinde dilenmek, tembel tembel oturmak, sosyal yaşantının içinde olmamak şeklinde bir yaşam biçimi uygun görülmemektedir. Sûfilere göre, çalışmadan Allah'a tevekkül ettiğini söyleyen bir müridin başkalarından bir şeyler istemesi uygun değildir. Böyle bir yaşam tarzı olan mürid, rızkını temin etmesi için çalışmaya teşvik edilmelidir.²¹⁴

Kısaca ifade etmek gerekirse; ilk dönem sûfilerine göre tevekkül sebeplere yapışmaya engel değildir. Diğer taraftan sûfiler, sebepler yerine getirilmeden sadece

²¹¹ Serrâc, *el- Lüma'*, s. 199.

²¹² Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 252.

²¹³ Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 13. Baskı, 2010 s. 173.

²¹⁴ Mehmet Necmettin Bardakçı, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2005, s.103.

kalple yapılan tevekkül düşüncesini uygun bulmamaktadırlar. Onlar, inanç bağlamında tevhibi teslimiyeti hareket noktası olarak kabul etmişler ve bu doğrultuda tevekkülü tanımlamışlardır. Bazı zâhid ve sûfilerin sebepleri terk etmeyi tevekkül olarak düşünmeleri ve imanın kemâli açısından sebepleri ilâhi yaratma yetkisine müdahale olarak değerlendirmeleri yanlış tevekkül anlayışlarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.²¹⁵

2. EBÛ SÜLEYMÂN DÂRÂNÎ (ö. 215/830)

Ebû Süleymân Abdurrahmân b. Ahmed b. Atıyye ed-Dârânî, Dîmaşk'ın Dârân veya Dâriye köyünde doğmuştur. Suriye bölgesinin en eski sûfilerinden biri olup, aslen Vâsıtlı'dır. Gençlik döneminden sonra tasavvufa yöneldiği, özellikle aç kalmaya önem verdiği, riyazetlerle dolu bir zühd hayatı yaşadığı ve bundan dolayı "Bündârü'l-Câîin" (açların önderi) lakabını aldığı kaynaklarda belirtilmektedir.²¹⁶

Dârânî, havf-reca halleri ve bunların birlikte yaşanması gerektiğini düşünen sûfilerden birisidir.²¹⁷ Onun bu düşüncesine göre Allah'a itimat ve korku hallerinin dengeli olması ve her işte Allah'a teslimiyet, aynı zamanda ümitli olunması durumunda tevekkül ehli olunacağını söyleyebiliriz.

Ebû Süleymân Dârânî'ye göre "*Recâ ve ümit hali, havf ve korku haline galip geldi mi, vakit fasid olur.*"²¹⁸ Tevekkülü üstün bir makam olarak gören Dârânî, kendisinin tüm makamları yaşadığını ve bildiğini, ancak tevekkül makamından çok az faydalandığını belirterek, bu hâlini ve tevekkül makamının üstünlüğünü şöyle açıklamaktadır: "*Tevekkül makamı hariç tüm makamlarda yeteri kadar nasibim var. Tevekkülde ise bir tadımlık hakkım var.*"²¹⁹

Dârânî'ye göre tevekkül faziletli, kazanılması zor bir hâldir. Sâlih insanların tevekkül hâlleri de böyledir. Bu durumu şöyle açıklar: "*Âbid zatlarda şu mübarek tevekkül dışında her şey karar kılabilir. Tevekkülü de rüzgârın esintisi gibi görüyorum.*

²¹⁵ Tokpınar, *Hangi Doğru? Tevekkül*, s. 53-57.

²¹⁶ Mustafa Kara, "Dârânî", *DİA*, c. VIII, s. 485, İstanbul, 1993.

²¹⁷ Kara, "Dârânî", s. 485

²¹⁸ Hücvirî, *Keşfu'l Mahcûb*, s. 178.

²¹⁹ Ebû Talib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb Kalplerin Aızığı*, Mütercimler: Yakup Çiçek-Dilaver Selvi, Semerkand Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul, 2004, c. II, s. 15.

Pek yerinde durduğu yok."²²⁰ Dârânî tevekkülü kulun çalışması yönüyle makam, Allah'ın bir lütfü açısından hâl olarak nitelendirmektedir.

Tasavvuf düşüncesinde sabır ve tevekkül kavramları birbirleriyle bağlantılı kavramlardır. Sûfiler, sabır olmadan tevekküle ulaşamayacağını düşünmektedirler. Onlara göre verilen nimetlere şükretme, verilmeyen nimetlere ve başa gelen her türlü olumsuz duruma sabretme neticesinde tevekkül haline ulaşılacak ve tevekkül ehli olunacaktır. Bu manada Dârânî de nimete şükretmeyi ve belaya sabretmeyi; içinde şer olmayan hâl olarak tanımlamaktadır.²²¹

Dârânî'nin düşüncesinde sabır ve rıza hallerini birlikte yaşayan insan tevekkül ehlidir. İnsan çok sevdiği arzularından uzaklaşmadıkça, sabırlı olmadıkça başına gelecek bela ve musibetlere katlanamayacaktır. Ayrıca o, insanın ibadetlerinde cennet ve cehennemi düşünmeden sadece Allah'ın rızasını düşünerek ibadet etmesini ve O'na teslim olmasını istemektedir. Bu düşünceyle hareket ederek rıza ve sabır hallerini yaşayan insanın, zâhidler mertebesine ulaşacağını, ulaşılan bu mertebenin ise zâhidlerin son mertebesi, ancak mütevekkillerin, tevekkül ehlinin ilk mertebesi olacağını söyleyen Dârânî, bu düşüncesiyle tevekkül makamının ve mütevekkilin üstünlüğüne dikkat çekmektedir.²²²

Dârânî'nin düşüncesinde zâhidler dünyayı kötülemezler, övmezler, iltifat etmezler. Zâhidler dünya nimeti elde ettiklerinde sevinmezler veya bir nimet kaybettiklerinde üzülmezler.²²³ Onun tavsiye ettiği bu halleri yaşayarak zâhid olanların aynı zamanda tevekküle ulaşacakları söylenebilir. Dârânî'nin şu sözü bu duruma örnek verilebilir: "*Kişinin zühdde ulaştığı hedef onu tevekküle çıkarır.*"²²⁴

Rızık konusunda Allah'a teslimiyeti, O'na güvenmeyi tavsiye eden Dârânî, tevekkül düşüncesi böyle olanların ahlâklarının Allah tarafından güzelleştirileceğini ifade etmektedir. Bu insanların ellerine geçen dünya malını Allah için infak edeceklerini, ibadetlerinde vesvese yaşayamayarak huzurlu ibadet yapacaklarını

²²⁰ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VII, s. 297.

²²¹ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 270.

²²² Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 267-269.

²²³ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VII, s. 320.

²²⁴ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VII, s. 296.

belirtmektedir.²²⁵ Her durumda Allah'tan razı olanlar, kalplerinde şüphe bulunmayarak O'na tevekkül edenler peygamberler derecesine erişmiş gibi olacaklardır.²²⁶

Dârânî'ye göre her şeyiyle Allah'a teslim olduğunu, O'na yöneldiğini açıklayan bir kimsenin kalbinde Allah'tan başka hiçbir şey olmaması gerekmektedir.²²⁷ İnsanın böyle düşünmesi halinde bütün işlerinde Allah'a sığınmış olacağını, işlerinin mutlaka iyi neticeleneceğini, işlerinin istediği gibi neticelenmemesi halinde ise, Allah'ın razı olduğu, istediği durum bu diyerek sabırlı olacağını, böylece her iki durumda da tevekkül haline ulaşacağını düşünebiliriz.

Sadece ibadetle uğraşıp rızık aranmayarak dünyanın tamamen terk edilmesi, insanın başkalarından istemesi ve ihtiyaçlarının başka insanlar tarafından karşılanması düşüncesini doğru bulmayan Dârânî'ye göre, insan rızık için çalışmalı ibadetleriyle Allah'a sığınmalıdır. Rızıkını aramayıp geçimi için başka insanların eline bakarak ibadet edenlerin kalplerinde hayır olmayacaktır.²²⁸ Bu bağlamda Dârânî'nin; sebeplere başvurmadan Allah'tan rızık bekleme düşüncesini uygun bulmadığı, insanın üzerine düşen vazifeleri yerine getirdikten sonra ibadatlere tevekkülle sarılmasını istemiştir. Bu düşüncesine şu sözü örnek verilebilir: *“Bize göre ibadet, kendini namaza verip başkalarının sana yiyecek vermesini beklemek değildir. Bunun yerine kendi ekmeğini kendin kazan, sonra da ibadetini yap.”*²²⁹

Dünya ve ahiret dengesinin iyi kurulmasını isteyen, çalışmamayı ve tembelliği hoş karşılamayan Dârânî, bu durumu Lokmân Hekim'in oğluna verdiği şu nasihati ile ifade etmektedir: *“Evladım! Âhiretine zarar verecek şekilde dünyaya dalma. Maddi yönden insanlara yük olacak şekilde de dünyayı tamamen boş verme.”*²³⁰

İnsanın, yaptığı ibadetleri kendisinden bilmesini eleştiren Dârânî, böyle düşünenlerin kendilerini beğenmiş olacağını söylemektedir. Ona göre insana ibadeti yapmasını nasip eden Allah'tır. İnsan bunun bilinciyle ibadet etmeli ve o ibadeti kendisine yaptıran Allah'a şükretmelidir. Çünkü fiillerin sahibi fail olan Allah'tır.²³¹ Buradan hareketle Dârânî'nin anlayışında sebepleri yerine getirip neticenin Allah

²²⁵ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VII, s. 298.

²²⁶ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VII, s. 309.

²²⁷ Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 156.

²²⁸ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VII, s. 316; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, s. 1086.

²²⁹ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VII, s. 315.

²³⁰ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VII, s. 315.

²³¹ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VII, s. 312-313.

tarafından geleceğini bekleyenler tevekküle ulaşacaktır ve bu durum ibadetler için de geçerlidir.

Dârânî'ye göre insan, uzun zamanda gerçekleşecek olan emellere kapılmamalıdır. Olumlu-olumsuz her durumda verilen nimetlere şükretmelidir. Ancak böyle davrananlar Allah'tan gelen her hale razı olarak tevekkül ehli olacaklardır.²³² Yine ona göre gerçek manada tevekkül edenler, Allah'a tam teslim olmuşlardır. Bu kişilerin kalplerinde hiçbir endişe hâli olmaz. Bunu konuda: “*Şâyet Allah'a tevekkül etseydik evlerimize duvarlar örmez, hırsızlar girmesin diye kapısına kilit yaptırmazdık.*”²³³ diyen Dârânî'ye göre insanın kalbi ancak sağlam bir tevekkül hâliyle rahatlar.²³⁴

Kısaca Ebû Süleymân Dârânî'nin düşüncesinde tevekkül; Allah'a olan ümit ve korku hallerinin dengeli olması, Allah'tan gelen her duruma sabırla yaklaşılması, insanın kesbe sarılarak üzerine düşen vazifelerini yaptıktan sonra Allah'tan gelecek olanı beklemesidir.

3. HÂRİS EL-MUHÂSİBÎ (ö. 243/857)

165/781 veya 170/786 yılında Basra'da dünyaya gelmiştir. Rebîa kabilesinin Aneze koluna mensuptur. Nefis muhasebesi hususundaki titizliğinden dolayı “Muhâsibî” ismiyle tanınmıştır.²³⁵ 243/857 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.²³⁶

Tasavvuf düşüncesinin temel kavramlarını zühd, nefis muhasebesi, havf ve recânın oluşturduğu Muhâsibî'nin, gençlik çağlarında oldukça katı bir zühd anlayışına sahip olduğu belirtilmektedir. Bu dönemde yazmış olduğu *en-Nesâ'ihu'd-diniyye* adlı kitabında mal edinmeyi büyük bir fitne görerek mala karşı açık tavır almış, daha sonra yazdığı *Kitabü'l-Mesa'il fi'z-zühd* ve *Kitabü'l-Mekâsib* kitaplarında ise malın kendisinin değil, kalpteki mal sevgisinin insan için tehlikeli sayılacağını söyleyerek, bu hataya düşülmemesi şartıyla mal sahibi olmakta bir sakınca görmemiştir.²³⁷

²³² İbnü'l-Cevzî, *Sifatü's-Safve*, s. 1087.

²³³ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VII, s. 298.

²³⁴ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VII, s. 320.

²³⁵ Zafer Erginli, “Muhâsibî”, *DİA*, c. XXXI, s. 13, İstanbul, 2006.

²³⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s.103.

²³⁷ Erginli, “Muhâsibî”, s. 14-15.

Muhâsibî'ye göre tevekkül, hiç kimseden bir şey beklemeden sadece Allah'a güvenmektir. Tevekkül düşüncesinde kalpte oluşan istekler ile Allah'ın rızası birbirine uyumlu olmalıdır. Ona göre tevekkül ehli sebeplere sarılır, çalışır, aynı zamanda Allah'ın vereceği rızıktan emindir. Bir şey verilmediğinde o durumun yokluğunu kalbinde yaşamaz. Kalbi rahat olan bu kişi, Allah'ın razı olduğu hâl bu diyerek tevekküle sarılmıştır.²³⁸ Sünete uyduğunu ve tevekkül ettiğini düşünerek; çalışmayan, ailesinin yaşelerini kazanmayan, hastalıkta tedavi olmayı terk eden ve azıksız olarak yola çıkanlar bidat ehlidirler.²³⁹

İman-tevekkül bağlantısı kuran Muhâsibî, insanda tevekkülün imanının derecesi kadar bulunacağını belirtmektedir. O'na göre gerçek tevekkül, ancak güvenilen varlığı tasdik etmek ve O'na tam manada güvenmekle olur. Diğer taraftan Allah'a iman eden her müminde tevekkül düşüncesi vardır. Ancak tevekkül dereceleri birbirine eşit değildir. Bunun sebebi; sıkıntılı hallerde kalpte oluşan endişenin az veya çok olmasıdır. Ona göre insan, hırsını yendiği ve emellerini uzun tutmadığı sürece gerçek manada tevekkül ehli olur.²⁴⁰

Rızkın hayırlısı yetecek kadar olanıdır sözünün Muhâsibî'den açıklanması istendiğinde: “*Günlük yetecek kadar, olandır. Yarının rızkını düşünmeyeceksin.*”²⁴¹ şeklinde cevap vermiştir. Bu manada insanın rızık endişesi taşımadan Allah'a tevekkül hâlinde olması gerektiği söylenebilir.

Muhâsibî'ye göre Allah dışında bir şeye güvenen insan, O'nun takdirini bilmeyendir.²⁴² İnsan, ilim sahibi olunca Allah korkusuna sahip olur. Zühde kavuştuğunda huzur bulur. Mârifet sahibi olduğunda da tevekküle ulaşır. En hayırlı insan dünya ve ahiret dengesini iyi kuran, dünya da sebeplere sarılıp çalışan, ahireti için de ibadetlerini terk etmeyendir.²⁴³

---

²³⁸ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 125.

²³⁹ el-Muhâsibî, *Kalb Hayatı er-Ri'aye*, Çeviren: Abdulhakim Yüce, Çağlayan Yayınları, İzmir, 2000, s. 96;466.

²⁴⁰ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 122.

²⁴¹ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 58.

²⁴² el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 60.

²⁴³ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 86.

Haris el-Muhâsibî, iman-tevekkül ilişkisi bağlamında insanın nefsinin tezkiye ederek kadere, hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine inanıp tevekkül ehli olmadıkça Allah'ı töhmet altında bırakma tehlikesi yaşayacağını belirtmektedir.²⁴⁴

Tevekkül ve teslimiyeti; kula gelen her türlü hâlin Allah'tan geldiği, bu sebeple her durumda O'na teslim olunması olarak gören Haris el-Muhâsibî'ye bu manada “*Tevekkül edene tabî arzulara dair bir istek gelir mi?.. Gelirse, zararı olur mu?..*” diye sorduklarında, “*Bu dediğiniz, zihne âniden gelen şeyler kabilindedir.. Ona zararı olmaz.*”²⁴⁵ cevabını vermiş; istemeden kalbe gelecek istek ve düşüncelerin tevekküle zarar vermeyeceğini belirtmiştir.

Yukarıdaki açıklamalar ışığında Haris el-Muhâsibî'nin tevekkül düşüncesi Allah'tan gelen her şeyi hoş karşılamak, ümitsizliğe kapılmamak, hikmet sahibi olan Allah'ın, tüm işlerde kulu için seçtiklerinin hayırlı olduğunu bilmek, fakirlik zamanında Allah'a sığınmak ve her halde O'na muhtaç olmak şeklinde özetlenebilir. Muhâsibî'ye göre, Allah'tan gelen her duruma katlanan ve O'na sığınan insan sabır, rıza ve tevekkül ehli insandır.

4. BÂYEZÎD-İ BİSTÂMÎ (ö. 234/848 [?])

Kaynaklarda, İran'ın Horasan eyaletinde bulunan Bistâm kasabasında 161/777 yılında doğduğu, 234/848[?] yılında 103 yaşında iken vefat ettiği belirtilmektedir. Bâyezîd, tasavvuf tarihinde sekr, fenâ, melâmet, tevhid, mârifet, muhabbet, mi'rac ve îsâr gibi konulardaki sözleri ve şathiyeleriyle tanınmaktadır.²⁴⁶

Sâlikin kendinden geçip (sekr) benliğini yok ederek (fenâ) Hakk'a ermesi ve Allah'ın dışındaki bütün varlıkları bir hiç olarak gören "Heme ûst" (Her şey O'dur) düşüncesinde olan²⁴⁷ Bâyezîd'in, tevekkül düşüncesi bu çerçevede olmuştur.

Bâyezîd'e tevekkül nedir diye sorulduğunda: “*Tevekkül, hayatı bir güne indirerek (zihindeki) yarın fikrini silip süpürmektir,*”²⁴⁸ cevabını vermiştir. Bu

²⁴⁴ Zafer Erginli, “İlk Suffilerde Nefis Kavramı –Haris Muhâsibî Örneği–”, *Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2001, s. 182.

²⁴⁵ İmamı Şârânî, *Evliyâlar Ansiklopedisi (Tabakatü'l-Kübrâ)*, Çeviren: Abdulkadir Akçiçek, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 246.

²⁴⁶ Süleyman Uludağ, “Bâyezîd-i Bistâmî”, *DİA*, c. V, s. 238, İstanbul, 1992.

²⁴⁷ Uludağ, “Bâyezîd-i Bistâmî”, s. 239-240.

²⁴⁸ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 198.

cevabından insanın gelecekle ilgili endişe olmadan yaşamasını istediği anlaşılabilir. Bâyezîd'e göre tevekkül; her zaman ve her anda Allah'a teslimiyettir. İnsan bu durumun bilinciyle O'ndan gelen nimetlere devamlı şükretmelidir.²⁴⁹

Arkasında namaz kıldığı bir imamın: “Geçimini nereden temin ediyorsun?” sorusuna: “Biraz sabret, peşinde kıldığım namazı kaza edeyim çünkü rızık vereni bilmeyen bir kişinin arkasında namaz kılmak câiz değil,”²⁵⁰ cevabını veren Bâyezîd'in, rızık konusunda endişe taşıyanların tevekkülünün de olmayacağına işaret ettiğini söyleyebiliriz.

Bâyezîd'e tevekkülün ne olduğu sorulduğunda yanında bulunan Deybü'liye: “Önce sen söyle, sana göre tevekkül ne?” demiş, o da: “Arkadaşlarımız diyorlar ki, sağında arslan, solunda ejderha bulunsa içinde bir ürperti, bir kıpırdama hissetmemen ve (Allah'a güvenip sükûn ve huzur halinde olman)'dır.” cevabını vermiştir. Bunun üzerine Bâyezîd: “Bu, gerçek tevekküle yakındır. Ama asıl tevekkül şudur: Cennettekiler cennette zevk ve safa, cehennemdekiler cehennemde azab içinde olsa, sonra sen bu ikisini birbirinden ayırd etsen tevekkülün dışına çıkmış olursun.”²⁵¹ diyerek tevekkülün; her durumda Allah'a güven olduğunu ifade etmiştir.

Allah'ın, nimetlerini her zaman ve herkese verdiğini düşünen Bâyezîd, bu nedenle insanın her halinde O'na şükür ve tevekkül etmesi O'ndan gelecek her duruma razı olmasını istemektedir.²⁵²

Kulun irade ve talebi olamayacağını belirten Bâyezîd, her şeyin Allah'ın izni ile olacağını belirtir. Bu bağlamda şöyle söylemektedir: “O bizi görmek istemiştir, ama biz onu görmek istemiş değiliz.”²⁵³ Bâyezîd'e göre sebepler yerine getirilmeli, yerine getirilen bu fiiller düşünülmemelidir. Bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir: “Kendi fiilini değil, ulu ve yüce Allah'ın lütfunu görerek her işi mücâhede ile yapmak gerekir.”²⁵⁴

²⁴⁹ Şârânî, *Tabakatü'l-Kübrâ*, s. 251.

²⁵⁰ Süleyman Uludağ, *Bâyezîd-i Bistâmî Hayatı-Menkıbeleri-Fikirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s. 85.

²⁵¹ Uludağ, *Bâyezîd-i Bistâmî Hayatı*, s. 84.

²⁵² Uludağ, *Bâyezîd-i Bistâmî Hayatı*, s. 85.

²⁵³ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 192.

²⁵⁴ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 196.

Belirtildiği gibi tevekkülün her yönüyle Allah’a teslimiyet olduğunu düşünen Bâyezîd; ibadetlere güvenilmemesini, dünyanın bütün nimetleri verilse dâhi buna itimat edilmemesini, bu nimetlerin elden gitmesi durumunda da ümitsiz olunmamasını, nefsin aldatmasına kapılmayarak her işte Allah’a teslim olunmasını, böylece tevekkül edilmesini istemektedir.²⁵⁵

Bâyezîd-i Bîstâmî, dönemindeki yanlış tevekkül anlayışlarını tenkit ederek doğru tevekkül anlayışının rızık kazanmaya engel olmadığını vurgulamıştır. Nitekim Şakîk-i Belhî, hacca giden müridlerinden birisine Bîstâm’a uğrayarak Bâyezîd’i ziyaret etmesini istemiştir. Bâyezîd, kendisini ziyarete gelen müride Şakîk-i Belhî’nin ne yaptığını ve ne halde olduğunu sorduğunda: *“O halktan el etek çekmiş ve tevekkül esası üzere oturmuş bir halde: yer demir, gök bakır olup gökten bir şey yağmasa ve yerden bir şey bitmese ve bu şartlar altında âlemdaki bütün halkın nafakası üzerime olsa yine de tevekkülümünden dönmem,”* dediği cevabını alır. Bunu sebeplere sarılmayı terk etmek olarak anlayan Bâyezîd, Şakîk-i Belhî’nin bu durumunu şöyle eleştirir: *“Zor olan müşriklik, işte onun bu durumudur. Eğer Bâyezîd karga olsa o müşrikin şehri üzerinde uçmaz. Ona de ki: ‘Ulu ve Yüce Allah’ı iki dilim ekmekle denemeye kalkışma, acıkınca hemcinsinden iki lokma ekmek al, tevekkül ehliyetnamesini bir tarafa koy, dikkat et, uğursuzluğundan şehir ve vilayet yere batmasın.”*²⁵⁶

Bâyezîd’in bu sözü Şakîk-i Belhî’ye söylendiğinde Şakîk ayıbını anlamış ve: *“Sen nasılsın diye sormadın mı?”* sorusunu sormak için müridini tekrar Bayezid’in yanına göndermiştir. Mürid, Bâyezîd’e: *“Eğer böyle ise sen nasılsın diye sormam için beni sana gönderdiler,”* deyince Bâyezîd: *“Bak hele! Bu da başka bir cahillik, eğer ben nasıl olduğumu söylesem sen bilemezsin ki!”* demiş, Mürit uzun yoldan geldiğini, yazılı olarak bir cevap alırsa emeğinin boşa gitmeyeceğini söyleyince Bâyezîd: *“Yazınız bakalım, ‘Bismillâhirrahmânirrahim’ Bâyezîd işte budur,”* demiş, başka bir şey yazdırmayarak kâğıdı müride vermiştir. Feridüddîn Attâr’a göre Bâyezîd böyle yaparak şunu söylemek istemiştir: *“Bâyezîd bir hiçtir, vasfolunmuş değildir, nasıl vasfolunabilir? Bâyezîd bir zerre kadar dahi zahir değildir. Bu yüzden ona nedir, nasıldır diye sorulmaz. O nasıldır, tevekkülle mi, yoksa ihlasla mı diye de sorulamaz. Çünkü bütün bunlar halkın sıfatıdır. Allah’ın ahlâkı ile ahlâklanınız esası gerek,*

²⁵⁵ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 197-198.

²⁵⁶ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 181.

tevekküle bezenmek değil.”²⁵⁷ Bâyezîd-i Bistâmî’ye göre çalışmadan tevekkül etme anlayışı yanlış olup, rızık aramak tevekküle engel değildir.

Kısaca, Bâyezîd-i Bistâmî tevekkülü; sebeplere sarılmak, her zaman ve her an Allah’a teslimiyet içinde olma, ibadetlere ve dünya nimetlerine güvenmeme bu nimetlerin elden gitmesi durumunda ise ümitsiz olunmaması olarak anlamıştır. Ona göre tevekkül, kalbin bir hâli ve ameli olduğu için kesbe de engel değildir.

5. SEHL BİN ABDULLAH TÜSTERÎ (ö. 283/896)

203/818 yılında İran’ın güneybatısındaki Huzistan eyaletinin Tüster (Şüster) şehrinde doğmuştur. Kalam ve tefsir gibi ilimlerde söz sahibi olmakla birlikte daha çok sûfi kimliğiyle şöhret bulmuştur. Künyesi Ebû Muhammed’dir. Muharrem 283/896 yılında Basra’da vefat etmiştir.²⁵⁸

Sehl b. Abdullah Tüsterî’nin, uzun yıllar çetin bir riyazet ve zühd hayatı yaşadığı, “*sûfilerin şeyhi*” unvanıyla anılmasının yanında verâ ve takvâ sahibi bir şahsiyet olarak tanındığı, çevresindeki insanlara şefkat ve merhametle yaklaşmayı ilke edindiği, konuşmaktan çok düşünmeyi sevdiği bildirilmektedir.²⁵⁹

Sehl b. Abdullah Tüsterî, tevekkülü şöyle tarif etmektedir: “*Tevekkül, Allah Teâla’nın huzurundaki kayıtsız şartsız teslimiyet hâlidir. Tevekkül hariç, her makamın bir yüzü bir de kafası (arkası) vardır. Tevekkülün yüzü vardır, fakat kafası yoktur.*”²⁶⁰ Kelâbâzî’ye göre bu sözü şöyle anlayabiliriz: “*Her makam artar ve eksilir, ileri ve geri gider. Sehl bu sözü ile kifayet tevekkülünü değil, inâyet tevekkülünü kasetmiştir. Bu ise tevekkül için karşılık beklememek manasına gelir.*”²⁶¹

Feridüddîn Attâr, Sehl’in bu sözünü şöyle açıklamaktadır: “*Züht ve takva dünyadan kaçmaktır. Mücâhede nefse ve onun hevesine muhalefette, ilim ve marifet eşyayı görmede ve bilmede olur. Havf ve recâ kibriyânın lütfundandır. Tefviz zahmette olur. Rıza kazâyı olur; şükür nimet üzere olur. Tevekkül ise Allah üzerine olur. Bu yüzden tevekkülün hiç kafa olmayıp hep yüz olması kaçınılmaz olmuştur. Biri,*

²⁵⁷ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 181.

²⁵⁸ Mustafa Öztürk, “Sehl et-Tüsterî”, *DİA*, c. XXXVI, s. 321, İstanbul, 2009.

²⁵⁹ Öztürk, “Sehl et-Tüsterî”, s. 321.

²⁶⁰ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta’arruf*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 3. Baskı, 2013, s. 153-154.

²⁶¹ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta’arruf*, s. 154.

*'Mahabbet de tevekkül gibi Allah üzerine olur' derse deriz ki: Mahabbet Allah üzerine değil, Allah'ladır.*²⁶²

Tevekkülü üç bölüme ayıran Sehl'e göre tevekkülün en alt noktası boş kuruntuları terk etmek, ortası kulun kendi tercihini bir kenara itmesidir. En yüksek noktası ise tevekkülün orta derecesine yükselip şahsi tercih ve ihtiyarını terk edenlerin bilebileceği bir hâldir.²⁶³ Onun düşüncesinde sünnete tabi olanların istihâre, istişâre, istiâne ve tevekkül gibi vasıfları taşıması gerekmektedir. Bu vasıfları taşıyanlar rızık kaygısı çekmez, sadece bulunduğu anı yaşar, tevekkül ehli olur.²⁶⁴

Tevekkülü her hâlde Allah'a teslimiyet, O'ndan başkasına hiçbir şekilde sığınmamak olarak anlayan Sehl b. Abdullah Tüsterî, bu düşüncesini şöyle ifade etmektedir: *"Tevekkül dâimâ yüzünü çevirip sırtını dönmemektir. Bu mânâda tevekkülü ancak kabir ehli kimseler sağlıklı olarak yapabilir."* Ebû Nasr Serrâc Tûsî'ye göre Sehl'in tarif ettiği bu tevekkülü, ancak ölmeden evvel ölmek sırrına erenler gerçekleştirebilir.²⁶⁵ Sehl'in düşüncesinde gerçek manada tevekkül edenlerin Allah'a yakınlığı da o derece olacaktır.²⁶⁶

Sehl b. Abdullah Tüsterî'ye göre bütün ilimler kulluğun bir bölümü, kulluğun tamamı takvanın bir bölümü, verânın tamamı zühdün bir bölümü, zühdün tamamı ise tevekkülün bir bölümüdür.²⁶⁷ Bu söylenen makam ve hallerin hepsi de tevekkülle bağlantılıdır. Bu bağlamda insanda Allah'a yakınlık ve takva derecesi, insanın tevekkülü ölçüsünde olacağını şöyle belirtmektedir: *"Takva yakîn, terazinin iki kefesi gibidir, tevekkül ise eksiklik ve fazlalığı bildiren ortadaki dil gibidir."* Ebû Talib el-Mekkî'ye göre bu durum şöyle anlaşılabilir: *"Tevekkül, takvanın ve yakînin ölçüsüdür; kulun tevekkülü ölçüsünde takva ve yakînden nasibi vardır."*²⁶⁸

İnsanın, gassal önünde meyyit gibi Allah'a teslim olması durumunda tevekkül makamına erişeceğini²⁶⁹ söyleyen Sehl b. Abdullah Tüsterî, ruhen Allah'a teslim olmadan yapılan tevekkülün sıhhatli olmayacağını belirtmektedir. Bunun yanında

²⁶² Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 300.

²⁶³ el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c. III, s. 24-25.

²⁶⁴ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 274.

²⁶⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 51.

²⁶⁶ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 279.

²⁶⁷ el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c. III, s. 16.

²⁶⁸ el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c. III, s. 16.

²⁶⁹ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 300.

insanın, alınan tedbirleri, sebepleri tesir sahibi görmesiyle de ruhu tam manasıyla Allah'a teslim olmuş sayılmayacaktır. Bu durumu şöyle ifade etmektedir: “*Ruh feda edilmeden tevekkül sıhhatli olarak ortaya çıkmaz, tedbir terk edilmeden de ruh feda edilmez.*”²⁷⁰

Çalışmadan, kazanmadan boş oturarak tevekkül edenleri eleştiren Sehl b. Abdullah Tüsterî, böyle düşünenlerin sünnete muhalefet ettiğini, bu durumun da imana karşı çıkma tehlikesi meydana getireceğini vurgulamıştır. “*Elle kazanmaya/iktisâba karşı çıkan, sünnete karşı çıkmış olur. Tevekküle karşı çıkan da îmâna karşı çıkmış olur.*”²⁷¹ sözüyle açıklamaktadır. Sehl'e göre insan çalışmalı kimseye muhtaç olmamalıdır.²⁷²

Sehl b. Abdullah Tüsterî, insanı çalışmaya teşvik etmekte, gerçek tevekkülün Hz. Peygamber'in hâli, çalışıp kazanmanın da onun sünneti olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in hâli olan tevekkülün ancak onun sünnetini yerine getirerek, çalışıp sebeplere sarılarak yapılabileceğini söylemektedir.²⁷³ Tevekkülü küçük görüp eleştirenler, imanı tenkit etme tehlikesi yaşayacaktır. Kazanmayı, çalışmayı terk ederek tevekküle sarıldığını söyleyenler, Hz. Peygamber'in sünnetini terk etmiş olacaktırlar.²⁷⁴ Sehl b. Abdullah Tüsterî'ye göre insanın çalışarak sebepleri yerine getirmesi, işin neticesinde de Allah'tan gelecek olan her durumu kabullenmesi gerekir.

Sehl b. Abdullah Tüsterî, başına gelen her hâl ve durumda Allah'a suç isnat etmeyen, her ne durum meydana gelmişse O'nun istediği budur diyerek karşılayan insanın tevekkül düşüncesine ulaşacağını belirtmektedir.²⁷⁵ Sehl'in düşüncesinde gerçek manada tevekkül ehli olmak için insanda şu vasıfların olması gerekmektedir: “*Kimseden bir şey istememek, verileni kabul etmemek ve kabul edileni de hemen elden çıkarmak.*”²⁷⁶

Sehl b. Abdullah Tüsterî'ye göre dünya işiyle meşgul olmayıp, boş oturmak insan için dünyevî bela ve musibettir. Ayrıca onun düşüncesinde; sebepler yerine getirildikten sonra Allah'tan gelecek olan her türlü nimet ve musibetler tevekkül haliyle

²⁷⁰ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 300.

²⁷¹ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 223.

²⁷² el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 277.

²⁷³ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 300.

²⁷⁴ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 287.

²⁷⁵ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 300.

²⁷⁶ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 300.

karşılmalı, O'na isyan edilmemelidir. Bunları yerine getirerek Allah'a tam manasıyla tevekkül edenlere O'nun tarafından verilecek manevî mükâfatlar şunlardır: “*Yakîni bir hakikat, gaybi bir mukâşefe ve Hak Teâla'nın yakınlığını müşahede.*”²⁷⁷

Tasavvuf düşüncesinde kalbin Allah'tan başkasına bağlanmaması, insanlardan gelen her türlü şeyin Allah tarafından gönderildiğinin bilinmesi istenmektedir. Bu bağlamda Sehl b. Abdullah Tüsteri de insanlardan bir şey alındığında kalben bu durumdan zevk alanın iflah olmayacağını belirtmiştir. Gerçek tevekkül makamında olan kimselerin mahlûkata ümit bağlama düşüncesini kalpten attığını söylemiş, rızık konusunda Allah'ın vereceği rızıktan endişe duyanları, fakirlikten korkanları da şiddetli bir şekilde tenkit etmiştir.²⁷⁸

Sûfilere göre hastalıklar Allah'ın imtihanıdır, sabır ve tevekkül hâliyle karşılanmalıdır. Bu manada Sehl b. Abdullah Tüsteri'nin, hastalara dua ettiği ve hastaların Onun duasıyla şifa buldukları rivayet edilmektedir. Hastalığı Allah'tan gelen bir imtihan ve sabretme neticesinde kazanılacak mükâfat olarak gören Sehl b. Abdullah Tüsteri'nin, hasta olmasına rağmen kendi hastalığı için dua etmediği, bu durumu tevekkülle karşılayarak Allah'a sığındığı ve sabrettiği, bu sebeple de bulunduğu manevî makam ve mertebelere ulaştığı bildirilmektedir.²⁷⁹ Ancak onun bu davranışı izaha muhtaçtır.

Sehl b. Abdullah Tüsterî'ye göre teslimiyet ve tevekkülle sebeplere sarılıp işin neticesini Allah'a bırakan ve bu şekilde üzerine düşen görevleri yerine getirenlerin işlerini Allah üzerine alacak ve yerine getirecektir.²⁸⁰

Tevekkül ve teslimiyeti velî insanların vasıfları olarak niteleyen Sehl b. Abdullah Tüsterî, bu nitelikleri kazananların tüm işlerini Allah'a bırakarak hiçbir şekilde işlerin neticesine itiraz etmeyeceklerini söylemektedir. Ona göre Allah, insanları yaratarak kulları ile arasında hiçbir perde koymamış, insanlar kendi tedbirlerine güvenerek Allah'ın tedbirlerini unutmuşlardır. Bu sebeple Allah ile insan arasında

²⁷⁷ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 300.

²⁷⁸ Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 188.

²⁷⁹ Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 188-189.

²⁸⁰ Şârânî, *Tabakatü'l-Kübrâ*, s. 259.

perdeler oluşmuştur. Bu perdeler sebebiyle insan, dünyada hüzünlü, geçim işlerinde sıkıntılıdır.²⁸¹

Tevekkülü, tasavvufi makamların en üstünü gören Sehl'e göre gerçek manada tevekkül edip, gayret gösterenler sıddık ve şehitler mertebesine ulaşacaktır. Bu durumu şu sözleriyle ifade etmektedir: “*Makamlar arasında tevekkül kadar üstün olanı yoktur. Peygamberler, giderken tevekkülün hakikatini götürmüşlerdir, ondan geriye bir şey kalmamıştır. Onu da sıddık ve şehitler pay etmişlerdir. Kim ondan azıcık alırsa sıddık ve şehit olur.*”²⁸²

Sehl b. Abdullah Tüsterî: “*Yeryüzüne güneş, yeryüzündekiler, Allah hakkında cahil oldukları halde doğup batmıştır, sadece Allah'ı, nefesine, ruhuna, dünyasına ve ahiretine tercih eden müstesnadır.*” demiştir. Hücvirî'ye göre bu sözü şöyle anlayabiliriz: Nasibinde eli ve tesiri olduğuna inanan insan, Allah hakkında cahildir. Onun yapması gereken tedbiri terk etmesidir. Tedbiri terk etmek ise benlik bağlarını koparıp Allah'a teslimiyettir.²⁸³

Kısaca ifade edersek Sehl b. Abdullah Tüsterî'nin tevekkül düşüncesi Allah'ın huzurunda kayıtsız şartsız teslimiyet hâlidir. Tevekkülün başlangıcı boş kuruntuları terk etmek, ortası kulun kendi tercihini bir kenara itmesi, en yüksek noktası ise tevekkülün orta derecesine yükselip şahsi tercih ve ihtiyarını terk edenlerin ulaşabileceği bir makamdır. İnsanın Allah'a yakınlık ve takva derecesi tevekkülü ölçüsündedir. Ruhen tam manasıyla Allah'a teslim olmadan yapılan tevekkül sıhhatli değildir. Elinin emeği ile rızık kazanmak sünnet, tevekkül ise Allah'a iman ile özdeştir. Dolayısıyla tevekkül ehliyim diyerek çalışmayı terk etmek sünnete muhalefettir.

6. CÜNEYD-İ BÂĞDÂDÎ (ö. 297 /909)

Bağdat'ta doğmuş ve orada yaşamıştır.²⁸⁴ Babası Nihâvendli olup, cam ticaretiyle uğraştıklarından Kavârîrî nisbesiyle anılmıştır.²⁸⁵ Kendisi de ipek ticaretiyle

²⁸¹ Şârânî, *Tabakatü'l-Kübrâ*, s. 256.

²⁸² el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c. III, s. 15.

²⁸³ Hücvirî, *Keşfu'l Mahcûb*, s. 204.

²⁸⁴ Süleyman Ateş, “Cüneyd-i Bâğdâdî”, *DİA*, c. VIII, s. 119, İstanbul, 1993.

²⁸⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 117.

meşgul olduğundan Hazzâz lakabıyla anılmıştır. Künyesi Ebü'l-Kâsım'dır. 297/909 yılında Bağdat'da vefat etmiştir.²⁸⁶

Cüneyd, tevekkülü insanı yaratan ve tüm ihtiyaçlarını karşılayan Allah'a teslimiyet olarak görür ve bunu şöyle açıklar: “*Tevekkül, Allah'a karşı kulun var olmadan evvelki gibi olması, kula karşı da Allah'ın o kul olmadan evvelki gibi olmasıdır.*”²⁸⁷ Bu sözü şöyle anlayabiliriz: Tevekkül halinde olan bir insan doğmadan önceki gibi günahsız bir halde olduğunu düşünerek, bütün ihtiyaçlarını karşılayan Allah'a teslim olmalıdır.

Tevekkülü Allah'a teslimiyet olarak gören Cüneyd'in, tasavvufun derinliklerine dalmak ve zihni sürekli ruhî konularla meşgul olmakla birlikte aynı zamanda rızık için sebeplere sarıldığı ve yanlış bir tevekkül anlayışının önüne geçtiği anlaşılmaktadır.²⁸⁸

Cüneyd'e göre tevekkül ehli insan; rızık konusunda endişeye kapılmamalı, sorumlu olduğu ibadetleri yapmalı, kalbinde Allah'tan başkasına arzusunu yok ederek sadece O'na teslim olmalı²⁸⁹ ve her durumda Allah'a güvenmelidir.²⁹⁰

Cüneyd'in düşüncesinde tevekkülün mahalli kalptir. Bu nedenle, sebepler yerine getirilip çalışılıp kazanıldıktan sonra, kalbin durumunun değişmemesini her iki durumda da Allah'a teslimiyet ve tevekkül halinde olunmasını istemektedir. Ancak, böyle bir tevekkül düşüncesinin yaşadığı dönemde bulunmadığını şu sözleriyle ifade etmektedir: “*Bundan önce tevekkülün hakikati vardı, şimdi ona ait bilgi kaldı.*”²⁹¹

Cüneyd, Allah'a ulaşma yolunda sebepleri ve vasıtayı terk etmeyi hoş karşılamamıştır. “*Kesb, kuyudan su çekmek, ağaçtan hurma toplamak gibi tabî bir şeydir.*”²⁹² diyen Cüneyd, insanın elinin emeğiyle geçinmesini önemsemiştir.

İnsanın rızık kaygısı çekmeden, sebeplere sarılarak üzerine düşen vazifeleri yerine getirmesini isteyen Cüneyd'e göre, böyle davrananlar Allah'a yakın olacaklar ve işin neticesinde rızıkları Allah tarafından gönderilecektir.²⁹³

²⁸⁶ Ateş, “Cüneyd-i Bâgdâdî”, s. 119.

²⁸⁷ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, s. 154.

²⁸⁸ Ateş, “Cüneyd-i Bâgdâdî”, s. 119.

²⁸⁹ Ebü Abdurrahman es-Sülemî, *Tasavvufa Giriş el-Mukaddime fi't-Tasavvuf*, Tercüme: Ali Akay, İlk Harf Yayınevi, İstanbul, 1. Baskı, 2014, s. 47-50.

²⁹⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 52.

²⁹¹ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 410.

²⁹² Serrâc, *el-Lüma'*, s. 223.

²⁹³ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 410.

Tasavvufi düşüncede yapılan ibadetlere güvenilmemesi istenmekte; yapılan bu ibadetlerin Allah'ın izin vermesi sebebiyle yapıldığı, verilen nimetlerin ve iyiliklerin hepsinin O'nun bir lütfu olduğu, sonuç olarak insanın her hâl ve durumda O'na muhtaç olduğu, sadece O'na tevekkül ederek O'na sığınılması tavsiye edilmektedir.

İbadetlerin sadece Allah için yapılması gerektiğini ifade eden Cüneyd, yapılan ibadetlerin karşılığında sevap bekleme düşüncesinin Allah ile insan arasında perde oluşturacağını, bu durumun ise nimeti verenin unutulup nimetle ilgilenilmesi anlamına geleceğini belirtmektedir.²⁹⁴

Sûfilerden Şibli'nin: *“Eğer Hak Teâlâ kıyamet günü beni cennet ile cehennemi tercih arasında bırakırsa cehennemi tercih ederim. Çünkü cennet benim muradımdır, cehennemse dostun muradıdır. Kendi muradını dostun muradına tercih etmek muhabbet işaretidir.”* dediği Cüneyd'e haber verildiğinde bulunduğu tevekkül teslimiyet makamının hâliyle şöyle söylemiştir: *“Şibli çocukluk ediyor! Eğer aynı durumda beni bıraksalar, tercih yapmam ve derim ki: Kulun irade ve tercihle ne işi var? Nereye gönderirse oraya giderim, nerede tutarsa orada olurum! Benim tercihim O'nun tercihidir.”*²⁹⁵ Her durumda Allah'a teslim olmak, O'ndan gelecek her hâle O'nun takdiri budur diyerek razı olmak tevekkül ve teslimiyetin gereğidir.

Cüneyd'e göre insan, yaşadığı sıkıntılı durumlara şikâyet etmemeli, sabırlı olmalı, kazaya rıza göstermelidir. Bu bağlamda Şibli'nin: *“La havle velâ kuvvete illâ billâh,”* sözünü duyan Cüneyd: *“Bu, canı sıkılanların söylediği bir sözdür, can sıkıntısı da kazâya rıza göstermemekten doğar.”*²⁹⁶ diyerek Allah'tan gelen her şeye rıza gösterilmesine dikkat çekerek rıza ile tevekkül arasında bir irtibat olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde sabrın nihai noktasının tevekkül olduğunu söyleyen Cüneyd, karşılaşılan olumsuz durumlarda, sıkıntıların Allah'tan geldiğinin düşünülerek tevekkül ve teslimiyetle karşılanmasını istemiştir.²⁹⁷

Cüneyd'e göre tevekkül ve teslimiyet hâlinde olanlar, hakkın kulları ve hakikatin kulları olarak iki kısma ayrılır. Hakk'ın kulları: *“Ya Rab! Hışmından hoşnutluğuna*

²⁹⁴ Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 205.

²⁹⁵ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 391-392.

²⁹⁶ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 394.

²⁹⁷ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 410.

sığınırız,” sözüyle, hakikate kul olanlar ise daha ileri boyutta: “*Mevlâm! Senden sana sığınırız,*” sözüyle tevekkül ederler ve her hâlleri ile Allah’a teslim olurlar.²⁹⁸

Kalbin dünya malına bağlanmamasını isteyen Cüneyd, kalbiyle dünya malına bağlananların yoksullukla imtihan edileceğini belirtmektedir. Diğer taraftan kalbini sadece Allah’a bağlayıp O’na sığınan, tevekkül edenler ise manen yükseleceklerdir. Bu bağlamda sûfilere yaptığı nasihatlerde; Allah sayesinde ikramlara sahip olduklarını hatırlatarak, yalnız kaldıklarında teslimiyet hallerini kontrol etmelerini istemektedir.²⁹⁹

Yapılan açıklamalar ışığında Cüneyd-i Bâğdâdî’nin tevekkül anlayışı; insanı yaratan ve tüm ihtiyaçlarını karşılayan Allah’a teslimiyet, rızık konusunda endişeye kapılmamak, sorumlu olunan ibadetlerin yapılması, kalpten Allah’tan başkasına olan her türlü arzunun yok edilerek sadece O’na teslim olunması ve her durumda Allah’a güvenilmesi olarak özetlenebilir.

7. EBÛ SAÎD HARRÂZ (ö. 277/890 [?])

Asıl adı Ahmed bin Îsâ’dır. Bağdat’da doğmuştur. Muhammet bin Mensûr Tûsî’nin talebesidir. Zünnûn-i Mısırî, Cüneyd-i Bâğdâdî gibi sûfilerle sohbet etmiştir. Kuşeyrî’ye göre 277/890, Sülemî’ye göre 279/892, Câmî’ye göre 286/899 yılında vefat etmiştir.³⁰⁰

“Harrâz” kelimesinin ayakkabıcı tamircisi anlamına gelmesi, ayakkabıcılık mesleğine sahip olduğunu göstermektedir.³⁰¹ Başka bir rivayette de ipekçilikle uğraştığı nakledilir.³⁰² Tevekkül ve rıza ehli olduğu söylenmektedir.³⁰³

Ebû Saîd Harrâz’a göre tevekkül, Allah’ı tasdik, O’na sığınmak, güven duymak, dünya işlerinde ve rızık konusunda kalpten kaderi çıkarmak, dünya ve ahiret işlerinin sahibinin Allah olduğunu bilmektir.³⁰⁴ Bu manada: “*Her kim çabalayarak Hakk’a*

²⁹⁸ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 403.

²⁹⁹ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 405.

³⁰⁰ Mehmet Demirci, “Ebû Saîd el-Harrâz”, *DİA*, c. X, s. 222, İstanbul, 1994.

³⁰¹ Harrâz, *Kitâbu’s-Sıdk*, s. 11.

³⁰² Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 194.

³⁰³ Hücvirî, *Keşfu’l Mahcûb*, s. 206.

³⁰⁴ Harrâz, *Kitâbu’s-Sıdk*, s. 65.

ulaşacağını zannederse boşa zahmet çeker. Her kim de çabalamadan Hakk'a ulaşacağını zannederse o da kuru temennide bulunmuş olur.” demiştir.³⁰⁵

Harrâz'ın tevekkülü, tevhidin başlangıcı ve sadece Allah'a teslimiyet olarak anladığını söyleyebiliriz. Bunu şöyle açıklamaktadır: *“Eşyayı sağlam bir şekilde bırakın. Bu da kalplerinizi yöneldiğiniz şeylere yoğunlaştırır. Kim bir şeyi sağlam bir şekilde terk etmezse, üzerinde bıraktığı etkiden dolayı, bir gün mutlaka kendisine geri gelir. Geride bıraktığınızla değil yöneldiğinizle meşgul olun.”³⁰⁶* Ayrıca o, tevekkülün mahallinin kalp olduğunu belirtmektedir.

“Tevekkül, kalbin Allah Teâlâ'ya güvenmesidir.”³⁰⁷ diyerek çalışmanın tevekküle aykırı olmadığı kanaatinde olan Ebû Saîd Harrâz'ın, kâfile ile Şam'dan Mekke'ye yolculuğa çıktığı ve sabaha kadar oturup arkadaşlarının ayakkabılarını tamir ettiği,³⁰⁸ başka bir rivayette de yıllarca ayakkabı diktığı, iki dikiş arasında asla Hak'tan gafil olmadığı belirtilmektedir.³⁰⁹

Ebû Saîd Harrâz, Allah'a tevekkül edenin dünyada verilen mal veya faziletin emanet olduğunun bilinciyle hareket etmesini istemektedir. Bu düşüncesini şöyle ifade eder: *“Allah'a tevekkül eden kimse, Allah Teâlâ onu dünyalık bir şeye malik kılırsa ve bir fazilete erişirse bunu ancak, Allah'ın olduğu, Allah'ın hukukuna ait olduğu, kendisinin de Allah'ın hazinedarlarından biri olduğu niyetiyle biriktirir. Bir ihtiyaç yeri bulunca elden çıkarmaya, dağıtmaya ve yardım etmeye koşar. Malik olduklarını kullanırken ihvanını eşit tutar.”³¹⁰*

Tasavvufi düşüncede, insanların birbirleriyle olan ilişkilerine büyük önem verilmektedir. İnsanların birbirleriyle yardımlaşmaları, karşılıklı iyilikte bulunmaları, bir iyilik görüldüğünde teşekkür edilmesi tavsiye edilmektedir. Bunları yaparken, iyiliklerin Allah'tan geldiği, o iyiliği yapma hususunda insana verilen nimetin O'ndan geldiğinin unutulmaması, kalbin sadece O'na bağlanması hususuna dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda Harrâz da: *“Kalpler kendilerine lütufta bulunanları sevme tabiatı üzerine yaratılmıştır. Şaşarım o kimseye ki, bütün âlemde Azîz ve Celîl Allah'tan*

³⁰⁵ Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, s. 197.

³⁰⁶ el-İsfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 373.

³⁰⁷ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 425.

³⁰⁸ Serrâc, *el- Lüma'*, s. 223.

³⁰⁹ Harrâz, *Kitâbu's-Sıdk*, s. 12.

³¹⁰ Harrâz, *Kitâbu's-Sıdk*, s. 66.

başka lütufta bulunan olmadığını bilir de bütün mevcudiyetiyle O'na yönelmez!"³¹¹ diyerek bu duruma dikkat çeker.

Kısaca Ebû Saîd Harrâz'ın düşüncesinde tevekkül: Önce Allah'a iman edip O'nu tasdik etmek, sonra da tüm işlerde O'na sığınmak, O'na güven duymaktır. İnsanın dünyevî ve uhrevî tüm işlerinin sahibi, düzenleyicisi Allah'tır. İnsan her durumda Allah'a bağlanmalı, kalbini Allah'tan ayırmamalıdır. İnsana dünyada sunulan/verilen tüm nimetler Allah'tandır. Ona göre tevekkül, tevhidin başlangıcıdır. Tevekkülün mahalli kalptir. Dolayısıyla çalışmaya engel değildir.

8. YAHYA B. MUAZ ER-RÂZÎ (ö. 258/872)

Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Muâz b. Ca'fer er-Râzî, 170/786 yılında Rey'de doğmuştur. Ahmed b. Harb ve Fudayl b. İyâz gibi zâhidler hocalarıdır. 16 Cemâziyelevvel 258/30 Mart 872 yılında Nîşâbur'da vefat etmiştir.³¹²

Kaynaklarda zikredilen sözlerinde Yahyâ b. Muâz'ın, zühd döneminden tasavvuf dönemine geçişin izleri görülmektedir. Onun bu durumu araştırmacılar tarafından şöyle ifade edilmiştir: "Yahyâ b. Muâz'ın görüşleri, bir taraftan zühd anlayışını yansıtırken diğer taraftan tasavvuf döneminin unsurlarını ihtiva etmektedir. Onun kalbin mânevî seviyeleriyle tasavvufî makamlara yönelik tasnifleri, muhabbetle ilgili yorumları, semâ ve raksın yüceltilmesine dair görüşleri, fakr anlayışı yerine gınâyı, havf yerine recâyı tercih etmesi bunlara örnek olarak gösterilebilir. Seyr u sülûk makamlarından sistemli şekilde bahseden ilk sûfilerden olan Yahyâ b. Muâz'ın makamlarla ilgili yaptığı yedili tasnif daha sonraki mutasavvıflar tarafından benimsenmiştir."³¹³

Yahyâ b. Muâz'ın tevekkülü, kalbin Allah'tan başkasına bağlanmaması, yaratılanın yaratan nedeniyle sevilmesi olarak anladığını söyleyebiliriz. Nitekim kardeşiyle birlikte bir kasabadan geçerken kardeşinin: "*Ne kadar hoş bir kasaba!*" demesi üzerine kardeşine söylediği söz bu düşüncesine örnek verilebilir: "*Bundan daha hoş olan bu kasabayla ilgilenmeyen zatın kalbidir. Bu zat, mülkü bir yana koyup*

³¹¹ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 423.

³¹² Salih Çift, "Yahyâ b. Muâz", *DİA*, c. XLIII, s. 257, İstanbul, 2013.

³¹³ Çift, "Yahyâ b. Muâz", s. 258.

*Melik'le yetinmiştir.*³¹⁴ Ona göre kalpte Allah hakkında iyi niyet ve sevgi beslemesi neticesinde; Allah, o insanı sevecek, korkularını giderecek ve insanlar arasında saygın duruma getirecektir.³¹⁵ Yahyâ b. Muâz'ın bu düşüncesinden Allah'a hakkıyla tevekkül edilmesi, dünya malına kalbin bağlanmaması halinde insanın Allah katında değerinin yükseleceğini, toplum hayatında sevileceğini, sıkıntı çekmeyeceğini veya kalbinin olumlu-olumsuz durumlardan etkilenmeyeceğini anlayabiliriz.

Yahyâ b. Muâz'a göre evliyanın sıfatları şunlardır:

- 1- Her konuda Allah'a güvenir, kalbinde hiçbir tereddüt bulunmaz.
- 2- Her konuda sadece Allah'a sığınır, kalbinde dünyaya ait bir şey bulunmaz, sadece O'na bağlanır.
- 3- Dünyevî her şeyden koparak Allah'a yönelir.³¹⁶

Onun bu sözlerinden hareketle sâlih insan olma şartının Allah'a tevekkül ve teslimiyetten geçtiği söylenebilir.

Allah'a tevekkül ederek her işte O'na güvenen insan, Yahyâ b. Muâz'a göre malı olmasa da daima zengin ve güçlüdür. Kendi el emeğine, kazancına güvenen insan ise zengin de olsa aslında fakirdir. Bu manada şu sözü örnek verilebilir: *“Hak Teâlâ'nın ferahlıkta lütuf nimeti, darlıkta arındırma nimeti vardır. Şayet rahat verirse lütfundan; sıkıntı verirse seni tezkiye etmek istemesinden dir. Eğer sen kulsan ferahlıkta bulun.”*³¹⁷ Buna göre insanın sebepleri yerine getirmekle beraber sebepleri tesir sahibi görmesi halinde tevekküle ulaşamayacağı, kalben her şeyin sahibinin Allah olduğunu bilmesi halinde gerçek tevekküle ulaşacağı söylenebilir.

Yahyâ b. Muâz'a göre tevekkülü eleştirenler imanı eleştirmiş olur. Onun düşüncesinde çalışmamak, sebeplere sarılmamak gibi tevekkül düşüncesi uygun görülmez. Nitekim o, başını sokacak bir ev sahibi olmayı, hayatını sürdürecektik miktarda gıda sahibi olmayı ve bir iş sahibi olup çalışmayı tavsiye etmektedir. Bunların önemini şöyle ifade eder: *“Müritlere üç şey gereklidir: Başını sokacak bir ev, hayatını*

³¹⁴ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 341.

³¹⁵ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 342.

³¹⁶ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 343.

³¹⁷ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 343.

*sürdürecek miktarda gıda, bir meslek sahibi olabilecek kadar iş. Evi halvettir, zorunlu miktarda gıdası tevekküldür, sanatı ibadettir.*³¹⁸

Allah'a yönelenlerin kalplerinin hakikate açılarak güzel sözlü ve ilim ehli olacağını söyleyen Yahyâ b. Muâz'a göre zühd, kitaplardan öğrenilerek elde edilecek bir hâl değildir. Zühde ancak Allah'a teslim olan, O'na hakkıyla tevekkül edenler ulaşırlar. Ancak tevekkülün kıymetini bilenler pek yoktur.³¹⁹

Allah'ın insana verdiği veya vermediği nimetlere insanın kalben razı olma hâlini, tevekkülün incelikleri olarak anlayabiliriz. İnsanın yaşamında her an istediği veya istemediği durumlarla karşılaşacağını belirten Yahyâ b. Muâz'a göre bu gibi durumlarda insan gerçek bir tevekkül düşüncesiyle günah ve kötülüklerden korunur, Allah'tan gelen her şeye kalben razı olur. Bu duruma erişenler yaşamlarından hoşnut olur, hiçbir olumsuz durum onları etkilemez.³²⁰ Yahyâ b. Muâz'a göre Allah herkesin rızkını verendir. Rızkın ne zaman kime verileceği O'nun tarafından bilinir. Allah sorumlu tutmadığı ibadetlerden kimseyi sorguya çekmez. Bu sebeple kulun uzun emeller peşinde koşarak zorla istemesi doğru değildir. Kula düşen görev kanaatkâr ve tevekkül ehli olmaktır. İnsan huzuru ancak kullardan umudu kesmekle ve Allah'ın vaatlerine güvenmekle elde eder.³²¹

Dünya ve ahiret dengesinin iyi kurulmasını isteyen Yahyâ b. Muâz'a göre insan çalışmalı sebeplere sarılmalı elde ettiklerine razı olmalıdır. *“Bütün meseleler iki maddede toplanır: Bu tarafta kalbin eldeki rızka razı olması, diğer tarafta rızık elde etmek için çalışması.”*³²² diyen Yahyâ b. Muâz'a göre sebeplere sarılıp çalışan ve helalinden kazanan insan sâlih bir kimsedir.³²³ Bunun yanında sebeplere sarılıp tevekkül ettikten sonra Allah'ın verdiği razı olmaz, kalbinde başkasına güven duygusu olursa o kişiye Allah'ın yardımını gelmez ve güvendiği mahlûkata havale edilir.³²⁴

Tevekkül hususunda kendisine soru soran birisine Yahyâ b. Muâz şu tavsiyelerde bulunmuştur: *“Hak Teâlâ sana üç gün gıda vermemiş olmasına rağmen kendinde bir zayıflık duymama noktasına varıncaya kadar nefse sırren çile çektirdiğin*

³¹⁸ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 345.

³¹⁹ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 16.

³²⁰ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 346.

³²¹ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 46-50.

³²² el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 17.

³²³ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 28.

³²⁴ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 39.

zaman! Şayet bu dereceye ulaşmış değilsen zâhidlerin oturdukları mefruşatta oturman cehalettir, yoksa aralarında rezil olmandan emin olmam.” Yine başka bir soruda tevekkül mertebesine ulaşmanın şu şekilde olacağını belirtmektedir: “*Ulu ve yüce Allah’ın kendisine vekâlet etmesine razı olduğun zaman.*”³²⁵ Bu sözlerinden Yahyâ b. Muâz’ın sabır ve tevekkül kavramlarını iç içe anladığını söyleyebiliriz. Nitekim yokluk halinde herhangi bir endişenin olmamasını, Allah’ın verdiği her durumun sabırla karşılanarak tevekküle sığınılmasını istemektedir.

Kısaca Yahyâ b. Muâz’ın düşüncesinde tevekkül: Sebepleri yerine getirmekle birlikte sebepleri tesir sahibi görmemek, dünya malına kalbin bağlanmaması, kalben her şeyin sahibinin Allah olduğunun bilinmesi ve Hakk’ın kul hakkındaki takdirine razı olunmasıdır.

9. İBRAHİM EL-HAVVÂS (ö. 291/904)

Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed el-Havvâs, Sâmerâ’da dünyaya gelmiştir. Dönemin meşhur sûfilerinden Hayru’n-Nessâc ile tanıştıktan sonra tasavvufa yönelmiştir. “Hayatının büyük bir kısmını Rey’de geçirmiş ve orada vefat etmiştir. Balıkçılık yaparak geçimini sağlayan İbrâhîm el-Havvâs’ın, “Onlar bizi zikrediyorlar, geçimini temin edecek başka meslek bulamadın mı?” diye bir ses duyunca bu işi bıraktığı ve hurma yaprağından zenbil örüp satarak geçindiği, bundan dolayı da “Havvâs” lakabını aldığı rivayet edilmektedir.”³²⁶ İbrâhîm el-Havvâs’ın, ömrü boyunca tevekkül esasına göre yaşadığı, tevekkülde büyük makamlara ulaştığı bildirilmektedir.³²⁷

İbrâhîm el-Havvâs’a göre tevekkül, kalpte hiçbir şüphe bulunmadan Allah’ın vereceği hükme güvenmektir. Yüce bir makam olan tevekküle ulaşanların Allah katında mertebesi büyüktür.³²⁸ Tevekkül üç derecedir. Bunları şöyle açıklamaktadır: “*Sabır, rıza ve muhabbet. Çünkü bir kişi tevekkül edince, tevekkülüne ve işini havale ettiği*

³²⁵ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 348.

³²⁶ Mustafa Bahadıroğlu, “İbrâhîm el-Havvâs”, *DİA*, c. XXI, s. 317, İstanbul, 2000.

³²⁷ el-İsfehânî, *Hilyetü’l Evliyâ*, c. VIII, s. 524; Hücvirî, *Keşfu’l Mahcûb*, s. 215; Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 539.

³²⁸ el-İsfehânî, *Hilyetü’l Evliyâ*, c. VIII, s. 530-532.

kişiyi sabretmek zorundadır. Sabredince, hükmüne razı olması şarttır. Razı olunca, buna uygun olarak kendisine yaptığı her şeyi sevmesi gerekir.”³²⁹

İbrâhim el-Havvâs’ın düşüncesinde kul, hastalık veya malının eksilmesi halinde bu duruma üzülmeyip Allah’ın takdirine kalben razı olursa tevekküle ulaşır. Bunu şöyle ifade etmektedir: “*Kul, vücuduna bir zarar ve malına bir musibet geldiği zaman endişe etmez, kendi hâli ile meşgul olup üzülmez ve Allah’ın her an kendisini gözettiğini düşünürse, işte o zaman tevekkülü sağlam olur.*”³³⁰

Tevekkülün büyük bir makam olduğunu düşünen İbrâhim el-Havvâs’a göre Allah’ın seçkin kulları sebeplere yapışırlar. Ancak onların sebeplere yapışması diğer insanlara örnek olmak, onlara yardım etmek içindir. Bu sebeple onlar çalışırlar mal edinirler ama dünya malına gönüllerini bağlamazlar. Bu manada şöyle söylemektedir: “*Havas/Allahu Teâla’nın seçkin kulları, başkalarının geçim yükü kendilerine havale edildiği ve onların rızıklarını temin görevi verildiği için sebeplere sarılır, kazanç yollarına girerler. Bunu yaparken kalpleriyle dünya malına bağlanmaktan tamamen uzaktırlar.*”³³¹

Kanaatkâr olmayarak ihtiyaçtan fazla mal biriktirmenin tevekküle uygun olmadığını düşünen İbrâhim el-Havvâs, diğer taraftan insanın günlük ihtiyaçları karşılaması, başkalarına muhtaç olmaması için yanında bazı dünyevî malları bulundurmasının tevekküle zarar vermeyeceğini belirtmektedir. “*Şunları bulundurmamak, tevekkül sahiplerinin tevekkülünü bozmaz; su kabı, ip, iğne ve makas; çünkü bunlar din ile ilgili işlerdendir.*”³³² İbrâhim el-Havvâs’a göre tevekkül ehlinin gönlünde mal sevgisi ve isteği olabilir. Ancak bu durum tevekkül ehline zarar vermez. Çünkü gerçekte onların halkın elinde olanlara karşı istekleri yoktur. Bu nedenle onlar tevekkül haliyle nefsin bu isteklerini kalplerinden kaldırma gücüne sahiptirler.³³³

İbrâhim el-Havvâs’a göre sabrın tevekkülle bağlantısı vardır. Rızık tevekkülle alakalı değil, daha çok sabırla alakalıdır. İnsan rızık konusunda bilinçli olarak sabreder, zorluklara katlanırsa mârifete ulaşır. Seyr u sülûk yolunda ilerleyen bir mürid kalbinden

³²⁹ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 533.

³³⁰ el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c. III, s. 75.

³³¹ el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c. III, s. 77.

³³² el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c. III, s. 89; Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 539.

³³³ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 547.

rızık düşüncesini atamazsa Allah'ın razı olduğu hâle ulaşamaz³³⁴ Dolayısıyla insan, rızık konusunda sabretmesi neticesinde tevekküle ulaşabilir.

Fakirliği izzetli bir hâl olarak gören sûfiler, insanın fakr makamına erişebilmesi için bazı şartlar öne sürmektedirler. İbrâhim el-Havvâs da insanın fakîr olabilmesi için iki şartı taşıması gerektiğini düşünerek bu vasıfları şöyle açıklamaktadır: “Allah’a güvenmek ve başkasının başına gelen dünya musibetlerini, kendisinden uzak tutuğu için Allah’a şükretmek.”³³⁵ İnsanın her durumda tevekkülle Allah’a sığınması neticesinde, sûfilerin övgüyle bahsettiği fakirlik haline ulaşacağını söyleyebiliriz.

İbrâhim el-Havvâs'ın düşüncesinde fakîr, Allah'ın nimetler vermemesini, vermesinden daha hayırlı olduğunu düşünmelidir. Fakir her şeyin sahibinin Allah olduğunu bilir. Sadece O'na boyun eğer ve sadece O'ndan ister, daima tevekkül hâlidir.³³⁶

İbrâhim el-Havvâs'a göre insanın rızıkının geleceği zaman belirlidir. Zamanı gelince Allah tarafından gönderilecektir. Bu nedenle insan rızık kaygısına düşmemeli, üzerine düşen vazifeleri yerine getirmeli, ibadetlerine dikkat etmeli sonrasında tevekkül ehli olmalıdır. Böyle davrananlar dünya ve ahirette kazanacaklardır. Bu bağlamda şöyle söylemektedir: “İlmin tümü şu iki cümle içinde toplanmıştır: ‘Verilmesi garanti edilmiş olanı elde etmek için zorlanıp durma, senden isteneni zayı etme. Hak Teâlâ, bir şeyi düşünmeyi (ve rızık kaygısı taşımayı) gönlünden almıştır. O hususta tekellüf etme, kendini sıkıntıya sokma, yapman gereken ve üzerine farz kılınan şeyleri zayı ve ihmal etme.’ Bu esasa uyman ve ona göre davranman halinde dünya ve ahirette muvaffak olursun.”³³⁷

İbrâhim el-Havvâs'a göre Allah'ı her şeyin sahibi, ahdini yerine getiren olarak bilen ilim sahipleri bu ilimlerinin neticesinde, O'nunla huzur bulmalı, sadece O'na güvenmelidirler. Düşüncesi böyle olanları Allah koruyacak, sıkıntılarını giderecektir. Böyle düşünmeyerek Allah'tan başkasına güvenenler ise halktan devamlı bir şeyler isteyecek, toplum gözünde değersiz, dünya ve ahirette sıkıntı içinde olacaklardır.³³⁸

³³⁴ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 531-533.

³³⁵ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 526.

³³⁶ el-Isfehânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, c. VIII, s. 526-527.

³³⁷ Hücvirî, *Keşfu'l Mahcûb*, s. 216; Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 546.

³³⁸ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 546.

İbrâhim el-Havvâs'ın, tevekkülü; dünyevî ihtiyaçlar için gerekli çabayı göstermek, rızık konusunda endişeye kapılmamak, kalpte hiçbir tereddüt bulunmadan, sabırla Allah'ın vereceklerini beklemek ve O'ndan razı olmak olarak anladığı söylenebilir.

10. EBÛ NASR ES-SERRÂC ET-TÛSÎ (ö. 378/998)

Ebu Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed es-Serrâc'ın hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır.³³⁹ Asıl adı Abdullah b. Ali b. Muhammed b. Yahyâ'dır. Künyesi Ebû Nasr, nisbesi Tûsî, lakabı Tâvûsu'l-Fukarâ, şöhreti ise Serrâc'dır. Tûs şehrinde doğmuş ve aynı yerde 378/998 yılında vefat etmiştir.³⁴⁰

Serrâc'a göre tevekkülün şartı Ebu Tûrâb Nahşebî'nin şu sözüdür: *“Tevekkül ubûdiyette bedeni devreden çıkarıp kalbi rubûbiyete bağlamak ve mîkdâr-ı kâfi şeyle yetinmektir. Böyleleri verilince şükreder, verilmeyince kadere olan uyum ve rızâları sebebiyle sabreder.”*³⁴¹

Serrâc, Ebu Bekr Dekkâk'ın tevekkülü: *“Hayâtı bir güne indirip yarın endişesinden kurtulmak”* olarak tanımladığını, Sehl b. Abdullah'ın da: *“Tevekkül, dâima yüzünü çevirip sırtını dönmemektir. Bu mânâda tevekkülü ancak kabir ehli kimseler sağlıklı olarak yapabilir.”* dediğini naklederek ölmeden evvel ölmek sırrına erenlerin gerçek tevekkül düşüncesine erişeceklerini belirtmiştir.³⁴²

Serrâc'ın düşüncesinde tevekkül yüce bir makamdır. Allah, tevekkülü insanlara emretmiş ve onu imanla birlikte zikretmiştir. Tevekkülü üçe ayıran Serrâc, bunları şöyle açıklamaktadır: Müminlerin tevekkülü, havâssın tevekkülü ve havâssu'l-havâssın tevekkülü. Serrâc'a göre tevekkül edenler, rıza makamındaki gibi Allah'tan gelen her duruma razı olması halinde gerçek tevekkül düşüncesine ulaşacaktır.³⁴³

Serrâc'ın, tevekkül konusunda çalışmaya ve sebeplere sarılmaya verdiği önemi, sûfîlerin konu hakkındaki görüşlerini *el-Lüma'* adlı eserinde yer vermesinden anlayabiliriz. Bu konuda kendisinin de bulunduğu bir ortamda “el ile kazanmanın

³³⁹ Süleyman Uludağ, “el-Lüma'”, *DİA*, c. X, s. 239, İstanbul, 1994.

³⁴⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 26.

³⁴¹ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 51.

³⁴² Serrâc, *el-Lüma'*, s. 50.

³⁴³ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 50-52.

fazileti” konusu konuşulurken: “*Kesble mi kulluk edelim, yoksa tevekkülle mi?*” diye soru sorulduğunu, bu soruya İbn Sâlim’in: “*Tevekkül, Allah Resulü’nün hâli; kesb ise onun sünnetidir. O, zaafını bildiklerine kesbi sünnet kılmıştır ki, kendisinin hâli olan tevekkülden düştüklerinde, bâri sünneti olan maişet talebi için çalışmadan/kesbden de düşmesinler. Eğer böyle olmasaydı, böyle zaafi olanlar, helâke dûcâr olurlar,*” diye cevap verdiğini nakletmektedir.³⁴⁴

Serrâc, çalışmanın, sebeplere sarılmanın önemini bir başka örnekle şöyle göstermektedir: “*Şam’da sûfilerle sohbet eden siyâhî bir adam vardı. Her gün gelir, üç dirheme kireçtaşı parçalardı. Aldığı üç dirhemi de üç gün içinde harcardı. Ücretini alınca onunla bir yiyecek satın alır, arkadaşlarına getirir ve onlarla bir öğün yemek yeyip tekrar işine dönerdi.*”³⁴⁵ Serrâc’a göre el emeğiyle çalışmanın faziletleri ve usulleri şöyledir: insan farz namazlarını vaktinde edâ etmeli, ancak ibadetlere güvenerek rızkını bu ibadetlere bağlamamalıdır. İnsan çalışmalı, sebeplere sarılmalıdır. Çalışıp kazandıktan sonra Müslümanlara yardımcı olmalı, ihtiyaç sahiplerine infakta bulunmalıdır.³⁴⁶

Peygamberler ve siddikler dışında kalan insanların dünyevî refaha dalmaları Serrâc’a göre doğru değildir. Çünkü peygamberler ve siddik insanlar, dünyevî malları kendileri için değil ihtiyacı olanlar için bulundurlar. Bunların dışında kalanların dünya malını bulundurmaları durumunda kalplerin dünya malına meyiletme, dünyevî refah ve bolluğa aldanma tehlikesi ortaya çıkacaktır.³⁴⁷

Serrâc, kendisinin dünya nimetlerine, dünyevî sebeplere kalbi ile bağlı olmadığını belirterek dünya malına önem vermediğini iddia eden insanların karşılaşacakları manevi tehlikeler olacağını şöyle açıklamaktadır: “*Elindeki dünyevî sebeplere bağlanmayan kimsenin, malı elinde tutmaması, bir şey istememesi ve nezdinde az ile çoğun müsavî (eşit) olması gerekir. Nezdinde az çoktan daha üstün, iki birden daha değerli olan ve gönlü kaybettiğini aramaktan, mevcudu tutmaktan hâli olmayan kişi dünyâ sevdalısıdır. Bir görev olarak değil, nefsâni bir haz olarak dünyaya tutkundur. Böyle yapıp da durumunu bundan farklı gören yanılmıştır.*”³⁴⁸

³⁴⁴ Serrâc, *el- Lüma’*, s. 221.

³⁴⁵ Serrâc, *el- Lüma’*, s. 224.

³⁴⁶ Serrâc, *el- Lüma’*, s. 224.

³⁴⁷ Serrâc, *el- Lüma’*, s. 497.

³⁴⁸ Serrâc, *el- Lüma’*, s. 497.

Serrâc'a göre kendilerini zühd ve ibadete veren sûfilerin çalışma ve tevekkül anlayışları iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grupta olanlar aza kanaat getirip, yiyecekte basit olanları, yiyecekte ise az olanları tercih ederler. Bu grupta bulunanların; kendileri dışındakilerin her hallerinde ayaklarının kayacaklarını zannederek yanılıya düştüklerini söyler. Ayrıca illet'in aza kanaat etmede olabileceği gibi, bollukta ve genişlikte de olabileceğini belirterek; bu gruba âdet ne ise ona uymalarını, zorlama yapmamalarını tavsiye etmektedir.³⁴⁹

İkinci grupta olanlar ise rızıklarını çalışmaya, kazanmaya bağlamışlar, kendileri gibi çalışmayanları eleştirmişlerdir. Bu grupta olanlar hallerinin sıhhatini ancak yedikleri gıdaların temiz olmasıyla sağlayacaklardır. Serrâc'a göre bu gruptakilerin bu temizliğin çalışıp kazanmakla olacağı şeklindeki düşünceleri ile yanılıya düştüklerini şöyle belirtir: *“Onlar bu düşüncelerinde yanılmışlardır. Çünkü kesb, tevekküle gücü yetmeyenler için bir ruhsattır. Zirâ tevekkül, Allah Rasûlü'nün hâlidir. Peygamber (s.a.v) tevekkül ve kendisine garanti edilen rızka güvenmekle emrolunmuştu. Halkın tamamı da Allah'a tevekkül ve O'nun vaad ettiğine güvenmekle; rızık olmadığı zamanda da rızıklarını gönderinceye kadar sükûneti korumakla memurdur. Allah Rasûlü, tevekküle dayanamayıp zaaf gösterenlerin helâke dûcâr olmamaları için şartlarına uygun bir kesbi meşru kılmıştır.”*³⁵⁰

İki grubun sebeplere bağlanma, çalışma ve tevekkül hallerini bu şekilde açıklayan Serrâc, gerçek sebeplere bağlanmanın ve çalışmanın şartlarını da şöyle belirtmektedir:

- 1- Kesbe güvenmemek,
- 2- Rızkın kesb yoluyla geldiğini sanmamak,
- 3- Çalışmayı nimet bilmek,
- 4- Çalışma ve kesbin farzlara engel, harama yol olmaması,
- 5- Harama düşmekten koruyacak bir fikhî bilgiye sahip olması.³⁵¹

Serrâc'a göre bunlardan birisini terk eden manevi hastalıklara yakalanacaktır. Bu durumda çalışmayı, sebeplere bağlanmayı teşvik etmek gerekir. Bununla birlikte

---

³⁴⁹ Serrâc, *el- Lüma'*, s. 497-498.

³⁵⁰ Serrâc, *el- Lüma'*, s. 498.

³⁵¹ Serrâc, *el- Lüma'*, s. 498.

bunlara güvenilmemesi, gerçekte rızkın Allah tarafından verildiği bilinciyle hareket edilmesi gerekir.

Ayrıca kesb ve çalışma ile sebeplere bağlanmadan kendi hallerine güvenenleri, çalışmadan oturanları eleştiren Serrâc, sebeplere bağlanıp çalışan, imanlı bir kalp ile rızık endişesini terk edenlerin daha sağlam ve faziletli bir iş yaptıklarını ifade etmektedir.³⁵²

Kısaca Serrâc'ın düşüncesinde tevekkül yüce bir makamdır. Allah tevekkülü insanlara emretmiş ve onu imanla birlikte zikretmiştir. Onun düşüncesinde tevekkül üç dereceye ayrılır: Bunlar müminlerin tevekkülü, havâssın tevekkülü ve havâssu'l-havâssın tevekkülüdür. Sebeplere bağlanmadan kendi hallerine güvenenleri, çalışmadan oturanları eleştiren Serrâc'a göre, sebeplere bağlanmanın ve çalışmanın şartları şu şekildedir: Kesbe güvenmemek, rızkın kesb yoluyla geldiğini düşünmemek, çalışmayı nimet bilmek, çalışma ve kesbin farzlara engel, harama yol olmaması ve insanın harama düşmekten koruyacak bir fikhî bilgiye sahip olmasıdır.

11. EBÛ TÂLİB EL-MEKKÎ (ö. 386/996)

Ebû Tâlib el-Mekkî'nin ne zaman doğduğu bilinmemektedir. Aslen İran'ın batısında bulunan Cebel bölgesinden olduğu, daha sonra Mekke'ye gittiği ve uzun süre burada kaldığı için Mekkî nisbesini aldığı kaynaklarda geçmektedir. 6 Cemaziyelâhir 386/996 tarihinde Bağdat'da vefat etmiştir.³⁵³

Ebû Tâlib'in, tasavvuf taraftarlarıyla şeriat taraftarları arasında ciddi ayrılıkların bulunduğu bir dönemde iki zümre arasında köprü kurma teşebbüsünde bulunanların ilki olduğu belirtilir.³⁵⁴

Ebû Tâlib, tasavvufun doğuş dönemi hakkında bilgiler içeren zühd ve ibadet konularını genişçe işlediği, günümüze kadar ulaşan en önemli eseri *Kûtu'l-Kulûb*'da³⁵⁵ "Tevekkül Makamı" ve "Tevekkül Ehlinin Hâlleri" başlığı altında tevekkül konusundaki düşüncelerini açıklamaktadır.

³⁵² Serrâc, *el-Lüma'*, s. 499.

³⁵³ el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c. I, s. 31-35.

³⁵⁴ Bilal Saklan, "Ebû Tâlib el-Mekkî", *DİA*, c. X, s. 239, İstanbul, 1994.

³⁵⁵ Saklan, "Ebû Tâlib el-Mekkî", s. 239.

Ona göre tevekkül, yakîn makamlarının en üstünü, mukarrebûn makamına çıkan velîlerin en faziletli hâlidir.³⁵⁶ Bunu şöyle açıklamaktadır: “*Tevekkül, havl ve kuvvete bel bağlamamaktır. Havl harekete geçmek, davranmak demektir. Kuvvet ise harekette (çalışmada) sebat etmek demektir. Buna göre tevekkül, her şeyden evvel olup harekete geçiren, varlığa güç ve hareket veren Allah’ı unutup da gösterilen gayret ve yapılan çalışmaya ve bunun devamına bel bağlamamaktır. Zira kuvvet kudreti yaratan Allah’tır, kuvvet ve kudret yalnız ona aittir.*”³⁵⁷

Onun düşüncesinde Allah, tevekkülü müminlere emretmiş ve tevekkülü imanla birlikte zikretmiştir. Ona göre tevekkül ile iman aynı şeylerdir. Allah’a güvenmek, O’na iman etmekten kaynaklanır. Bu nedenle Allah, kendisine tevekkül edenleri hiçbir zaman başkasına muhtaç etmeyecek, her durumda onlara yardım edecektir.³⁵⁸

Ebû Tâlib, tevekkül makamına ulaşmak isteyenleri öncelikle Allah’a iman etmeye ve O’nun kudret ve hikmet sahibi olduğunu bilmeye davet eder. Ona göre Allah kudretiyle dilediğine verecek, aynı zamanda hikmetiyle de dilediğine vermeyecektir. İnsan, bunları düşünerek; Allah’ın verdiği kudretle, O’nun hükmüne rıza göstermekle ve O’ndan gelen her hâle teslim olmakla yücecek ve tevekkül ehli olacaktır.³⁵⁹

Ebû Tâlib’e göre tevekkül makamında bulunan bir insan, sıkıntılı durumlarda, Allah’ın bütün işleri düzenleyen, bütün varlıkları sevk ve idare edenin O olduğu bilinciyle hareket etmesi halinde, O’ndan gelen her duruma razı olacaktır.³⁶⁰

Göklerin hazinelerini, Allah’ın kullarına taksim ettiği rızıklar, yerlerin hazinelerini ise halkın eline verilen rızıklar olarak ifade eden Ebû Tâlib, bunları bilenlerin tevekkül ehli olacağını söylemektedir. Ayrıca bu durumda olanların kendisine bir şey verilmediğinde Allah’ın yakınlığını düşünerek kimseye muhtaç olmadan, zenginlik duygusuyla O’nun huzurunda olma şerefine erişeceklerini ifade etmektedir. Ona göre tevekkülün bu derecesine ulaşanlar, her şeyin idare edenin Allah olduğunu

³⁵⁶ el-Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, c. III, s. 13.

³⁵⁷ Hüseyin Certel, *Ebû Tâlib el-Mekkî’de Tasavvufî Yaşayış, İman ve Ahlâkta Kemâlin Yolu*, Hamle Yayınları, İstanbul, ts. , s. 338-340.

³⁵⁸ el-Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, c. III, s. 13-14.

³⁵⁹ el-Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, c. III, s. 17.

³⁶⁰ el-Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, c. III, s. 17.

bilerek, sadece O'na güvenccekler, az bir Şeye bile kanaatkâr olacaklar, kimseye ümit bağlamayarak O'ndan başkasından bir Şey beklemeyeceklerdir.³⁶¹

Ebû Tâlib el-Mekkî'ye göre bu dereceye ulaşan tevekkül ehlinin vasıfları Şöyledir: Allah'tan başkasına hamdetmezler, kendisine verilmediğinde kimseyi kınamazlar, halktan bir Şey verildiğinde veren kişiyi övmeyler. Onun düşüncesinde tevekkülü hakkıyla yerine getirenler, Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanan ve Hz. Peygamber'in sünnetine tabi olanlardır.³⁶²

Allah'ın insanlara yapılması ve kaçınılması gereken Şeyleri emrettiğini, kader sırrını ise kendi katında gizli tuttuğunu söyleyen Ebû Tâlib el-Mekkî, mümine ve tevekkül ehline düşen vazifenin emredilenleri yapmak, Allah'ın gizli tuttuğu hususlarda ise O'na teslim olmak olduğunu belirtmektedir.³⁶³

Tevekkül düşüncesinde sebepleri tesir sahibi görmekte Ebû Tâlib el-Mekkî'ye göre Őirke düşme tehlikesi vardır. Çünkü hükmü veren, zarar ve fayda verecek olan Allah'tır. Hiçbir işte O'nun ortağı ve yardımcısı yoktur.³⁶⁴

Ebû Tâlib el-Mekkî, geçimi sağlamak için çalışmaya olumlu yaklaşmakta, çalışmayı tevekküle engel görmemektedir. Allah'ın her Şeyin sahibi, her Şeyin O'ndan geldiğini bilerek yapılan çalışmanın tevekküle zarar vermeyeceğini belirtmektedir. Bu bağlamda Şu söz örneği verilebilir: *“Eğer tevekkül edenin hâli; yaptığı işlerde Allah Teâlâ'nın kendisine yönelttiği Şeye uymak, bu işlerde sebepleri yaratana (Yüce Allah'a) nazar ederek sebeplere sarılmak, işinde O'na dayanmak ve güvenmek, Mevla'sının içine daldırdığı sebeplere yapışmak, önüne gelen bu sebepleri kullanarak yaşantısını sürdürmek ise, yine bu tevekkül sahibi, Allah Teâlâ'nın eşyaya bir takım menfaatler koyduğunu, onu hikmetinin hazinesi rızkının anahtarı yaptığını bilirse, ayrıca Sünnete ve Salihlerin yoluna uyarsa, lüks ve rahatlığı terk ederse, bu hâliyle o, bu çalışma ve kazanma içinde, çalışmadan tevekkül eden, bu esnada kendisine bir takım hastalıklar ve bozuk anlayışlar bulaşan ve o hâlde kalan kimseden daha faziletlidir.”*³⁶⁵

³⁶¹ el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c. III, s. 18.

³⁶² el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c. III, s. 19.

³⁶³ el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c. III, s. 21.

³⁶⁴ el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c. III, s. 49.

³⁶⁵ el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c. III, s. 73.

İnsanın çalışıp, sebeplere sarılıp tevekkül etmesinden sonra, yaptığı ve düşündüğü bazı davranışların tevekkülü zedeleyeceğini belirten Ebû Tâlib el-Mekkî bunları şöyle açıklamaktadır: “*Malını artırmak için şüpheli işlere bulaşmak. Kenarda ihtiyaç fazlası mal biriktirmek. Övünmek için kazanç peşinde koşmak. Dinin yasakladığı şeyleri ele geçirmeye çalışmak. Alması kendisine uygun olmayan malın peşine düşmek. Düşündüğü şeyler kendisine verilmeyince ilahi takdire kızmak. Kendisiyle iş yaptığı kimselere karşı samimi olmayıp onlara hile yapmak ve onun zararına çalışmak. Halkın elindekine göz dikmek yahut herhangi bir rızık sebebine aşırı tamah etme. Yahut geçim için alıştığı bir kula kalbine bağlamak. Bütün bunlar gerçek tevekkül hâlini zedeleyen hâllerdir.*”³⁶⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî'nin belirttiği bu durumların İslam'ın temel nitelikleri olduğunu, İslam'ın tavsiye ettiği bu nitelikleri yaşayarak hem toplum hayatının düzeleceğini, hem de gerçek tevekküle ulaşılacağını söyleyebiliriz.

Bu açıklamalardan sonra Ebû Tâlib el-Mekkî'nin tevekkül düşüncesini şöyle özetleyebiliriz; tevekkül Allah'a yakınlık makamlarının en üstünü, velilerin en faziletli hâlidir. Tevekkül ehli, kendisine bir şey verilmediğinde Allah'ın yakınlığı ile kimseye muhtaç olmayacak, zenginlik duygusuyla O'nun huzurunda olma şerefine erişecektir. Tevekkülü hakkıyla yerine getirenler Allah'ın ahlakıyla ahlaklanan ve Hz. Peygamber'in sünnetine tabi olanlardır. Tevekkülün bu derecesine ulaşanlar her şeyde Allah'ı görecekler, sadece O'na güvenecekler, kanaatkâr olacaklar, kimseye ümit bağlamayarak O'ndan başkasından bir şey beklemeyeceklerdir.

12. ABDÜLKERİM KUŞEYRÎ (ö. 465/1072)

Kuşeyrî, Rebilülevvel 376/Temmuz 986 yılında bugün İran'ın Türkmenistan sınırı yakınında bulunan Kûçan kasabasının Üstüva yöresinde doğmuştur.³⁶⁷ Babası ve annesi tarafından Arap kabilelerine mensuptur. 16 Rebilülevvel 465/2 Aralık 1072 tarihinde vefat etmiştir.³⁶⁸

Kuşeyrî, tasavvuf ilmine dair bilgiler verdiği *er-Risâle* adlı eserinde tevekkül bahsine yer vermiş, bu konuda kendi görüşlerinin yanında sûfîlerin bu konudaki düşüncelerini aktarmıştır.

³⁶⁶ el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c. III, s. 80.

³⁶⁷ Süleyman Uludağ, “Kuşeyrî”, Abdülkerîm b. Hevâzin”, *DİA*, c. XXVI, s. 473, İstanbul, 2002.

³⁶⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 11.

Kuşeyrî'nin üzerinde en fazla durduğu kavramlardan birisi olan tevekkül, tasavvufun önemli bir makamıdır. “Zâhiri tevekkül, genelde müminlerin anlayışıdır ki, Allah'ın hükmüne reddetmemeyi bilmektir. Havâsın tevekkül anlayışı ise tevekkülün hakikatidir. Bu da bütün cereyan eden olayların Allah ile olduğunu veya Allah tarafından meydana getirildiğini ve Allah için cereyan ettiğini müşâhede etmektir. Zira ona göre, kim tevekkül anlayışını kaybederse, mümin ismiyle isimlendirilmez.”³⁶⁹

Kuşeyrî'ye göre tevekkülün mahalli kalptir. Sebeplere sarılmak, çalışmak, tedbirli olmak tevekküle zıt değildir. İnsan ancak sebeplere sarılıp kalbiyle tevekkül ettikten sonra huzurlu olacak, olumlu-olumsuz hiçbir durum onun bu hâlini bozamayacaktır. Bu manada şöyle söylemektedir: “*Kul, takdirin Allah Teâlâ cihetinden olduğuna hakikaten ve yakinen kanaat getirmiş olursa ve bu durumda istediği bir şeyi elde edemezse, 'O'nun takdiri budur' diye elde ederse, 'Bu onun lütfudur' diye düşünür.*”³⁷⁰ Her iki halde de tevekkül ehli olur.

Kuşeyrî, tevekkülün aslını, hakikatini, işlerin neticesini Allah'a bırakmak şeklinde açıklamaktadır. O'na göre insan, her şeyin Allah'ın emriyle var olduğunu ve O'nun dışında hiçbir kimsenin var etme kudretinin bulunmadığını bilmelidir.³⁷¹ O'na teslimiyet göstermelidir.

Allah'a teslimiyeti, O'na ulaşma arzusunu ve O'na tevekkül etmeyi; evlilik hazırlığında olan gelin ve güvey'in birbirlerine olan isteğine benzeten Kuşeyrî, Allah'a güvenen kişinin isteğinin Allah tarafından yerine getirileceğini şöyle belirtir; “*Tefviz ve tevekkül meydanına düşenin muradı, gelin güveyinin yanına getirildiği gibi yanına getirilir.*”³⁷²

“Kuşeyrî'nin düşüncesinde tevekkül, teslim ve tefvîz makamlarıyla iç içedir. Oysa üstadından yapmış olduğu nakilde, tevekkülün teslim ve tefvîz boyutlarına işaret eder.”³⁷³ Nitekim üstadı olan Ebu Ali Dekkâk'ın tevekkül düşüncesini naklederken bu anlayışının ipuçlarını şöyle verir: “*Mütevekkilin üç derecesi mevcuttur. Tevekkül, teslim, tefvîz: Tevekkül sahibi Allah'ın vaadine güvenip huzur bulur; teslim sahibi Allah'ın*

³⁶⁹ Yüksel Göztepe, “Abdülkerîm Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmalar”, *Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 247-250.

³⁷⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 249.

³⁷¹ Haydar Bulanık, “Ebu'l-Kâsım el- Kuşeyrî ve Letâifu'l-İşârât İsimli Tefsirindeki Metodu”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Rize, 2002, s. 160.

³⁷² Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 256.

³⁷³ Göztepe, “Abdülkerîm Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmalar”, s. 248.

(hâlini bildiğine kâni olarak) ilmi ile iktifa eder; tefvîz sahibi Allah'ın hükmüne rızâ gösterir.” Dekkâk'a göre: “Tevekkül müminin sıfatıdır; teslim evliyanın sıfatıdır; tefviz tevhit sahiplerinin sıfatıdır. Şu hâlde tevekkül avâmın sıfatı, teslim havasın sıfatı, tefvîz ise havasın da havası olanların sıfatıdır.”³⁷⁴

Allah'ın verdiği her hâle razı olma, rıza gösterme olarak tanımlayabileceğimiz kanaatin, bu haliyle tevekkülle bağlantısı olduğunu söyleyebiliriz. Kanaat hakkında sûfilerin görüşlerini nakleden Kuşeyrî, Muhammed b. Ali Tirmizî'nin (ö.320/932) şöyle söylediğini belirtir: “Kanaat, insanın kısmetine düşen rızka râzı olmasıdır.” Kuşeyrî'nin düşüncesinde kanaati kuvvetli olan insan, başına ne gelirse gelsin bu durumu hoş karşılayacaktır. Çünkü bu insan her durumda Allah'a sığınmış ve O'na yönelmiştir. Allah, kendisine yönelene, tevekkül edene, her türlü güçlüğe, sıkıntıya dayanma gücü verecektir. Bu düşüncesine şu sözünü örnek verebiliriz: “Tevekkül, insana göre (dünyalığın) azalması hâli ile çoğalması hâlinin yekdiğerine eşit olmasıdır.”³⁷⁵

Kuşeyrî'nin düşüncesinde başına gelecek olanları insanın kendi gücüyle engelleme olanağı yoktur. Kulun üzerine düşen, her durumda Allah'a tevekkül etmek, O'ndan gelene razı olmaktır. Kul böyle düşünüp davranışları o yönde olduğunda kalbi rahatlayacak ve huzur bulacaktır.³⁷⁶ Bu düşünce onun tedbir almasına engel değildir. Bununla birlikte insan, dünya malının varlığı veya yokluğunda kalbinde aynı hâl içinde olursa tevekküle ulaşır. Bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Tevekkül, insana göre (dünyalığın) azalması hâli ile çoğalması hâlinin yekdiğerine eşit olmasıdır, denilmiştir.”³⁷⁷

Tevekkül ehlini annesine muhtaç olan ve ondan başka sığınacak yeri olmayan bebeğe benzeten Kuşeyrî, mütevekkilin de aynı şekilde Allah'tan başkasına sığınacak bir yolu olmadığını belirtmektedir. Ona göre tevekkül ehlinin kalbinde şüphe bulunmaz çünkü o Allah'a teslim olmuştur. O'na teslim olan halkın elinde olana ümit bağlamaz. Tevekkül ehli rızık derdinde olmaz, rızkın Allah tarafından geldiğini bilir.³⁷⁸

Kısaca Kuşeyrî'nin düşüncesinde tevekkül; imanın şartlarından biri olup, iman ve tevekkül birbirine bağlantılı kavramlardır. Ona göre kâinatta cereyan eden bütün olaylar

³⁷⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 252.

³⁷⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 246-250.

³⁷⁶ Göztepe, “Abdülkerîm Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmlar”, s. 251.

³⁷⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 251.

³⁷⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 253.

Allah'ın dilemesiyle meydana gelmektedir. Bu bakımdan tevekkül anlayışını kaybeden, mümin olarak isimlendirilmez. Tevekkülün mahalli kalptir. Bu sebeple sebeplere sarılmak, çalışmak, tedbirli olmak tevekküle zıt değildir. Tevekkülün aslı, hakikati, işlerin neticesini Allah'a bırakmaktır.

13. GAZZÂLÎ (ö. 505/1111)

450/1058 yılında İran'ın Horasan bölgesinde Tus şehrinde dünyaya gelmiştir. "Hüccetülislâm", "Zeynüddin" gibi lakaplarla anılmaktadır. Künyesi Ebû Hâmid'dir. Babasının, gazzâl (yün eğirici, iplikçi) mesleğiyle uğraştığı, bu sebeple "Gazzâlî" nisbesiyle anıldığı belirtilmektedir.³⁷⁹ İlim tahsilinden sonra Nizamiye Medreselerinde Baş müderris olan Gazzâlî, 14 Cemâziyelâhir 505/18 Aralık 1111 tarihinde Tûs'da vefat etmiştir.³⁸⁰

Tevekkülü, kişinin işlerini havale ettiği vekîle tam manasıyla itimat etmesi olarak belirten Gazzâlî, bunu şöyle açıklamaktadır: "*Kişi, yaptığı işlerde vekîl tayin ettiği kimseye inanır, güvenir. Onu bir kusurla ithâm etmeyip, onda bir kusur, acziyet bulunmadığına inandığı müddetçe bu hâl devam eder. Allah'a yapılan tevekkül de buna benzemektedir. Eğer kalbinden kesin bir itikat ve kanaatle gerçek failin Allah Teâlâ olduğuna inanır, O'nun kudretinin üstünde kudret, O'nun ilminin üstünde ilim, O'nun rahmetinin üstünde rahmet olmadığını bilirse, yalnız O'na dayanır, başkasına yönelmez, hatta kendi kuvvet ve kudretine bile kıymet vermez.*"³⁸¹

Tevekkülü hâl olarak gören Gazzâlî,³⁸² tevekkülün üç derece olduğunu belirterek, bu dereceleri şöyle açıklar:

- 1- Tevekkülün birinci derecesi Allah'ın hidayet, kudret ve şefkatte kemâline inanmaktır.
- 2- Tevekkülün ikinci derecesi birinciden daha üstündür. Bu derecede bulunanların tevekkülü, her zaman annesine güvenen ve bir tehlike ânında "anne!" diyerek yardıma muhtaç ve yardım isteyen çocuğun hâli gibidir.

³⁷⁹ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *DİA*, c. XXIII, s. 489, İstanbul, 1996.

³⁸⁰ Çağrı, "Gazzâlî", s. 494.

³⁸¹ İmâm Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, Tercüme: Ali Arslan, Merve Yayınları, İstanbul, ts. , c. IV, s. 544-545.

³⁸² Gazâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, c. IV, s. 543.

- 3- Tevekkülün en yüksek derecesindeki kişi ise; Allah'ın önünde bir çocuk gibi değil, ölüyü yıkayanın önündeki ölü gibidir,³⁸³ diyerek tevekkülü, Allah'a iman, O'na muhtaçlık duygusu ve tam manada teslimiyet olarak görmektedir.

İman ve tevekkül arasında bir bağ kuran Gazzâlî, tevekkül düşüncesinin insanda, imanının derecesi kadar bulunacağını şöyle ifade etmektedir: “*Kişinin tevekkülü, onun imanı kadardır.*”³⁸⁴

Yukarıda belirtildiği gibi, tevekkül düşüncesinin tevhid inancından oluştuğunu söyleyen Gazzâlî, bu düşüncenin emarelerinin mârifet, hâl ve amel şeklinde görüleceğini belirtmektedir. O'na göre mârifet, Allah'ın bir olduğuna inanmaktır. O'nun birliğine inanan insan hakiki tevekküle ulaşacaktır.³⁸⁵

Allah'tan başkasına güvenenin tevekkülünün olmayacağını söyleyen Gazzâlî, sebepleri yerine getirip, tedbirleri alarak tevekkül edenlere de Allah'ın yardımının mutlaka ulaşacağını ifade etmektedir.³⁸⁶

Gazzâlî'nin düşüncesinde tevekküle ulaşan insan, dünyadaki her şeyin Allah Teâlâ'nın tasarrufu altında olduğunu bilmekle beraber, O'nun merhamet, cömert ve hikmet sahibi olduğuna iman etmelidir. İşlerin Allah'a havale edilmesi, daha sonra kalbinde hiçbir tereddüt ve başkasına meyil bulunmaması gerekir. Gazzâlî bu durumu şu örnekle açıklar: “*Meselâ bir adamın bir dâvâsı olur. Hâkim huzurunda hasmına karşı kendisini müdâfaa etmesi için en şefkatli, hileleri ve bâtil şeyleri ortaya çıkartmakta en kudretli ve en mâhir, en bilgili ve kendisinin hukukunu müdâfaa etmeğe en hırslı birisini vekil tutar. Artık böyle bir vekile (avukata) sâhip olan kişi, evinde sâkin sâkin oturabilir. Kalbi müsterihtir. Görülecek dâvâları için endişelenmez. Avâmdan sayılan diğer insanlardan yardım istemez. Çünkü bilir ki, vekili kendisine kâfidir. O, kendisinin menfaatlerini en iyi şekilde müdâfaa eder. Aynı zamanda en kuvvetli avukattır. Kimse ona üstün gelemez.*”³⁸⁷

³⁸³ Gazzâlî, *Kırk Esas (el-Erbain Fî Usûliddîn)*, Türkçeleştiren: Yaman Arıkan, Eskin Matbaası, Kasım 1970, s. 349.

³⁸⁴ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, c. IV, s. 515.

³⁸⁵ Gazzâlî, *Kırk Esas*, s. 341.

³⁸⁶ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, c. IV, s.511.

³⁸⁷ Gazzâlî, *Kırk Esas*, s. 341-347.

Gazzâlî'ye göre tevekkül, kalbin hâli, imanın meyvesidir.³⁸⁸ Allah'a tevekkül etmedeki amaç, herhangi bir işte fayda sağlamak ve gelecek zararı önlemek düşüncesidir.³⁸⁹ Çalışmamayı, sebeplere sarılmamayı, hastalıktan tedavi olmamayı, felaketlere karşı hazırlıksız beklemeyi tevekkül sananları eleştiren Gazzâlî, bu insanların hata yaptığını belirterek bunların durumu ile alakalı şu çarpıcı tespitte bulunur: “Çalışmamak, hastalanınca hastalığın tedavisine bakmamak ve felâketlere karşı elini-kolunu bağlayıp durmak şeriatıta haramdır. Eğer tevekkül, elini-kolunu bağlayıp hâdiselere karşı âtil bir tavır takınmak, demek olsaydı, bir taraftan çalışmamayı haram kılan şeriat diğer taraftan tevekkülü emreder, onu över ve iyi bir haslet olarak gösterir miydi?”³⁹⁰

Her işi olurluna bırakmak, kazanç elde etmemek, yarını düşünmemek, yırtıcı hayvanlardan kaçmamak, hasta olunca ilaç kullanmamak gibi yanlış tevekkül anlayışları Gazzâlî'ye göre tevekkül ve şeriata aykırıdır.³⁹¹

Gazzâlî'nin düşüncesinde çalışmadan oturmak, insanlardan istemek, dilenmek ve bu şekilde elde edilen mal ile geçimini temin etmek, Müslüman kişiye yakışmayan tutum ve davranışlardır.³⁹² İnsan, dünyada başkalarına muhtaç olmamak için çalışmalı, mal sahibi olmalı, ancak bu mal-servetin Allah'a ulaşmak için bir vasıta olduğunu da unutmamalıdır. Dünyevî ihtiyaçlarının üstünde mal-servet bulundurulmasını uygun görmeyen Gazzâlî, ihtiyaç fazlası bulundurulan malın insanın helâk olmasına sebep olacağını belirtmektedir.³⁹³

Kısaca Gazzâlî'ye göre tevekkül, vekîle tam manasıyla itimat etmek ve tevhid inancından oluşmaktadır. Tevekkülde işlerin Allah'a havale edilmesi, daha sonra kalbinde hiçbir tereddüt ve başkasına meyil bulunmaması gerekmektedir. Tevekkülde çalışmamak, sebeplere sarılmamak, hastalıktan tedavi olmamak, felaketlere karşı hazırlıksız beklemek, Müslüman kişiye yakışmayan tutum ve davranışlardır. İnsan dünyada başkalarına muhtaç olmamak için çalışmalıdır fakat malları Allah yolunda bir araç olarak görmelidir.

³⁸⁸ İmâm Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, Sağlam Yayınevi, İstanbul, ts, s. 747.

³⁸⁹ İmâm-Gazâlî, *Tasavvufun Esasları*, Çeviren: Ramazan Yıldız, Şâmil Yayınevi İstanbul, ts, s. 175.

³⁹⁰ Gazâlî, *Kırk Esas*, s. 350.

³⁹¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 750-751.

³⁹² Gazâlî, *Kırk Esas*, s. 96.

³⁹³ Gazâlî, *Kırk Esas*, s. 187.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEVEKKÜLÜN DİĞER KAVRAMLARLA İLİŞKİSİ

1.ZÜHD

Zühd, sözlükte “Z-H-D” kökünden türeyip, az olan şey, bir şeye karşı arzu duymayan kişi,³⁹⁴ anlamına gelmektedir. Tasavvufi ıstılahta ise, ilgisiz davranmak, yüz çevirmek, Hakk’a yönelmek için dünyadan yüz çevirmek, zaruri olmayan her şeyi terk etmek, helal kazanıp ihtiyaçtan fazlasına rağbet etmemek demektir.³⁹⁵ Kısaca zühd, emeli kısa tutmak, hırsı terk etmektir.³⁹⁶

Gerçek manada zühd hayatı yaşama gayretinde olan sûfilerin, yaşadıkları hâl ve makama göre zühdün tarifini verdikleri ve bu doğrultuda yaşadıkları söylenebilir. Nitekim Abdullah b. Mübârek’e göre zühd: “*Fakirliği seve seve Allah Taâlâ’ya güvenmektir.*” Süfyân es-Sevrî ise (ö. 161/778) dünyaya karşı mânen zâhid olma manasında zühdü şöyle tanımlamaktadır: “*Dünyaya karşı zâhid olmak, kanaat (kasr-ı amel) sahibi olmak demektir. Kuru ekmek yemek ve abâ giymek zühd değildir.*” Ebu Ali Dekkâk’a göre zühd: “*Dünyayı olduğu gibi bırakman ve sonra da, elimdeki dünyalık bir tekke, bir mescit yaptırırım, dememendir.*”³⁹⁷ Cüneyd-i Bâğdâdî, dünya malına sahip olmamak ve kalbin dünyaya meyletmemesi manasında zühdü şöyle tanımlamaktadır: “*Elde malın, kalpte mal sahibi arzusunun bulunmamasıdır.*” Yahya b. Muaz ise Allah’tan başkasına güvenmemek, rağbet etmemek manasında zühdü: “*Lüzumlu olanı terketmektir*” şeklinde açıklamaktadır. Dünyanın geçici olduğunu, bu sebeple kalbin geçici olan her şeye rağbet etmemesi gerektiğini düşünen Şiblî (ö. 334/946)’ye göre zühd: “*İnsanın kendisine ait olmayan şeyi terk etmesi*” dir.³⁹⁸

Ebû Tâlib el-Mekkî, dünyaya sevgi beslememe manasında zühdü şöyle tanımlamaktadır; “*Bir şey benzeri ile tanındığı gibi zıddı ile de tanınır. Nefret etmenin zıddı muhabbettir; zühdün zıddı rağbettir. İnsanların en kötüsü, kalbi dünya muhabbetiyle dolu olandır. Dünyaya rağbet eden onu seviyor demektir. Dünyalığı daha*

³⁹⁴ el-İsfahânî, *Hilyetü'l Evliyâ*, s. 462.

³⁹⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 397.

³⁹⁶ Hatip, *Tevekkül mü? Tembellik mi?*, s. 46.

³⁹⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, s. 208-209.

³⁹⁸ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, s. 144-145.

*çok artırmaya çalışmak, ona rağbetin bir alametidir.”*³⁹⁹ Kuşeyrî de elinde bulunan dünyalığa sevinmeyen, elden çıktığında da üzülme­yen kişinin zâhid olacağını belirtmektedir.⁴⁰⁰

Bu tanımlardan tasavvuf düşüncesinde kalbin, dünyaya bağlanmadan sadece Allah’a rağbet etmesinin zühd olarak görüldüğü söylenebilir. Diğer taraftan sûfilerin, dünya sevgisinin kalbe sokulmaması ve dünyaya rağbet edilmemesi şeklindeki tavsiyelerini, dünyanın kendisine değil, dünya sevgisinin insanın gönlüne girmesine tepki şeklinde anlayabiliriz.⁴⁰¹

Zühdü ilim, hâl ve amel olarak üçe ayıran Gazzâlî,⁴⁰² zühd hayatı yaşayan zâhidlerin üç derecesi olduğunu belirterek bunları şöyle açıklar:

1. Birinci derecede olanlar: Zühde yeni girenlerdir. Bunlar dünyadan sakınırlar, diğer taraftan dünyaya iltifat ederler gönülleri dünyada kalır, yine de mücahede halindedirler.
2. İkinci derecede olanlar: Dünyaya bağlanmazlar, kendilerini zahidliğe bağlarlar. Bunlar zâhiddir.
3. Üçüncü derecede olanlar: Zâhidlik hususunda zâhiddirler. Kendilerinin zâhid olduğunu bilmezler, bunun için de uğraşmazlar.

İnsanın hevâ ve heveslerini terk etmesi, nefsini kötü arzulardan koruyarak Allah’a yönelmesi manasında olan zühd ile sebepler yerine getirilip kalbin yalnızca Allah’a güvenmesi, itimat etmesi manasında olan tevekkülün birbirlerine bağlantılı kavramlar olduğunu söyleyebiliriz.

Bu itibarla, gerçek manada tevekkül düşüncesine ulaşmak için, öncelikle sabırlı olmak, sabır basamağını aştıktan sonra da zühd makamına ulaşmak gerekmektedir. Ancak zühd makamını aşanlar tevekküle ulaşabilecektir.⁴⁰³ Zühd makamına erişmemiş olanların gerçek manada tevekkül düşüncesine ulaşamayacağı söylenebilir.⁴⁰⁴

³⁹⁹ el-Mekkî, *Kütü’l-Kulüb*, c. II, s. 550.

⁴⁰⁰ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, s. 209.

⁴⁰¹ Zafer Erginli, “Temel Tasavvuf Klasiklerinde Dünyâ Algısına Toplu Bir Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XV, sy. 2, s. 128.

⁴⁰² Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm’id-Dîn*, c. IV, s. 545.

⁴⁰³ Hatip, *Tevekkül mü? Tembellik mi?*, s. 44.

⁴⁰⁴ Serrâc, *el- Lüma*, s. 45.

İnsanın; zühd hayatı yaşayarak zâhid olması, haramlardan sakınması, kalbine dünya sevgisini sokmadan helal rızık peşinde koşması ve kalbini Allah'a teslim etmesi neticesinde tevekkül düşüncesine ulaşacağı düşünülebilir.

2. KESB/KAZANÇ

Kesb, sözlükte “K-S-B” kökünden türeyip, rızık aramak, kazanmak, kâr etmek, toplamak ve elde etmek⁴⁰⁵ anlamlarına gelmektedir. Tasavvufi istilahta ise kazanma ve çalışma⁴⁰⁶ manalarında anlaşılmaktadır.

“Kur’ân-ı Kerîm’de kesb, kişinin sorumluluğuna konu olan, karşılığını göreceği belirtilen her türlü inanç, düşünce ve faaliyetini belirtmesi yanında özellikle iş ve ticaret hayatında elde ettiği maddî kazançlar için de kullanılmıştır.”⁴⁰⁷ Diğer taraftan Kur’ân-ı Kerîm, Allah’ın verdiği nimetlere ulaşmak için insana, kesbe sarılma ve çalışması şartı getirmiştir.⁴⁰⁸

Sûfilerin, hayatlarına bakıldığında çoğunluğunun bir iş ve meslekle uğraşarak geçimlerini sağladıkları, helal kazanç peşinde koştukları görülmektedir. Onlara göre ziraat, ticaret ve sanat gibi mubah yollardan kazanılan mal helaldir. Onların üzerinde durdukları konu, kişi çalışıp kazanırken uyanık olmalı haramlardan ve şüpheli şeylerden sakınmalıdır. Sûfiler, insanın bakmakla yükümlü olduğu ailesinin geçimini sağlamak için kesbe sarılmayı, çalışmayı farz olarak görmektedirler.⁴⁰⁹ Bu manada Mâlik b. Dînâr’ın hattâtlık yaptığı,⁴¹⁰ İbrahim b. Edhem’in şehirleri dolaşarak bostan bekçiliği, ırgatlık, değirmencilik gibi işler yaptığı, elinin emeğiyle geçinmeye gayret ettiği,⁴¹¹ Abdullah b. Mübârek’in de ticaretle uğraştığı⁴¹² örnek olarak verilebilir.

Kesb hakkında sûfilerin düşüncelerine şu örnekleri verilebiliriz:

⁴⁰⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, c. V, s. 315; Cevherî, *es-Sihâh*, c. II, s. 233; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. I, s. 716; el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 910.

⁴⁰⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 212; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 446.

⁴⁰⁷ Mustafa Çağrı, “Kesb”, *DİA*, c. XXV, s. 302, Ankara, 2002.

⁴⁰⁸ Ahmet Coşkun, “Rızık Elde Etmede Kesb’in Rolü ve Önemi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9, 1996, s.10.

⁴⁰⁹ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, s. 127.

⁴¹⁰ Demirci, “Mâlik b. Dînâr”, s. 505.

⁴¹¹ Öngören, “İbrahim b. Edhem”, s. 293.

⁴¹² Bardakçı, *Abdullah İbn Mübarek*, s. 154.

Sehl b. Abdullah Tüsteri, çalışmayıp kesbe sarılmayanları eleştirmiş ve bunların sünnete muhalefet ettiğini, bu durumu da kişinin imanını etkileyeceğini belirterek şöyle söylemiştir: “*Elle kazanmaya/iktisâb karşı çıkan, sünnete karşı çıkmış olur. Tevekküle karşı çıkan da îmâna karşı çıkmış olur.*”⁴¹³

Cüneyd-i Bağdadi’ye göre Ulu ve Yüce Allah’a insanı yaklaştıran ameller (ibadet) hangi anlayışla yapılıyorsa, mal kazanma işi de -yukarıdaki şartlara ilaveten- o anlayışla yapılmalıdır.⁴¹⁴ Yani mal kazanma işi de ibadet gibi Allah rızası için yapılmalıdır.

Tasavvufi düşüncede, rızkını arayıp kazanç sağlayanların, belirli bir geçimi olmayan, kazanç sağlamayanlardan daha hayırlı görüldüğü söylenebilir. Bu bağlamda Ebû Talib el-Mekkî: “*Belirli bir geçim vasıtası/maaşı ve kazancı olan kişi, marifet bakımından daha güzel, yakîn bakımından daha kuvvetli olduğunda, belirli bir geçim sebebi olmayandan daha üstün olur.*”⁴¹⁵ demiştir.

İnsanın dünya hayatında kesbe sarılmaya, çalışmaya rızkını temin etmeye mutlak manada ihtiyacı vardır. Çünkü yaşamak için gıdaya ihtiyaç duyulmaktadır. İnsanın gıdayı temin etmesi için de çalışması ve kazanması gerekmektedir. Bunları yaparken kulun, kalbini dünyaya bağlanmadan rızık araması, diğer taraftan ahiret hayatını unutmadan orası için de ibadet etmesi, kesbe sarılırken dünya ve ahiret dengesini iyi kurması açısından gereklidir.⁴¹⁶

Sonuç olarak kişinin Allah’a tevekkül etmesi, sebeplere sarılmasına, çalışmasına herhangi bir engel teşkil etmemelidir. Tevekkül de çalışmak ve tedbir almak da Allah’ın emridir. Bir emir diğer emri önemsiz hale getirmez. Allah, müminlere tevekkülü, ibadet etmeyi emretmiş ve bunları yapanlara cennetini vadedmiştir. Diğer taraftan ibadet etmeyenleri, çalışmayanları, işi gücü olmayanları da cehennemle tehdit etmiştir. Bu sebeple İslam’ın tevekkül emrini, sebeplere sarılmamak, tembelliğe teşvik etmek şeklinde bir anlayış yanlıştır.⁴¹⁷

⁴¹³ Serrâc, *el- Lüma*, s. 223.

⁴¹⁴ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta’arruf*, s. 127.

⁴¹⁵ el-Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, c. III, s. 85.

⁴¹⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 212.

⁴¹⁷ Süleyman Uludağ, *Tasavvufun Dili*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2. Baskı, 2016, s. 592.

3. TEFVÎZ

Tefvîz, sözlükte “F-V-Z” kökünden türeyip, yetki vermek, işi O’na havale etmek ve ısmarlamak anlamlarına gelmektedir.⁴¹⁸ Tefvîz, her şeyi Allah’a havale etmek ve her şeyi Allah’tan beklemektir. Tefvîz sahibi kişi, iyi, güzel şartı olmaksızın tüm işlerini kendi iradesinden çıkararak Allah’a havale etmektedir.⁴¹⁹

Tefvîz’e sarılan insan üzerine düşen görevi yapar, ancak neticenin şu veya bu şekilde tecelli etmesini istemeden, meydana gelecek olan sonucun takdirini Allah’a bırakır. Çünkü insan, işin neticesinde kendisi için neyin hayırlı olacağını bilemeyeceğinden takdiri Allah’a bırakmasında fayda vardır. Allah Teâlâ her zaman kendisine sığınan insan için mutlaka en iyisini seçecektir.⁴²⁰

Tevekkül ehli Hakk’ın vaadiyle, teslim ehli ilmiyle sükûn ve huzur bulur; tefvîz ehli ise Hakk’ın hükmüne razı olur. Tevekkül bütün müminlerin, teslimiyet evliyanın, tefvîz ise tevhit ehlinin hâlidir. Buradan hareketle teslimiyeti Hz. İbrahim’in, Tefvîz’i Hz. Muhammed’in (s.a.v) vasfı olarak gösterenlerde bulunmaktadır. Sebeplere sarılıp tedbir alındıktan sonra Allah’a güvenme hâline tevekkül, insanın sebepleri yerine getirmenin ve tedbir alınmanın öncesi ve sonrasındaki Allah’a güven hâlinin de tefvîz olduğu belirtilmektedir.⁴²¹

Hz. Peygamber, yatağa yattıktan sonra okunacak duayı öğretirken “ve fevveztu emrî...” denmesini sahabesinden isterken tefvîz kelimesini kullanmıştır. Bu durumda Hz. Peygamber, yatağa yatarken, o gün yapılacak iş kalmamışken tefvîz kelimesini kullanmıştır. Bu sebeple Hz. Peygamber’in, bir iş yapması ile ilgili olmadan, kendi dışında gelişebilecek işleri Allah’a havale etmeyi tefvîz manasında kullandığını söyleyebiliriz.⁴²²

Kısaca tefvîz kavramının, bütün işleri âlemin idarecisi, terbiyecisi, yarattığı kulun hâlini bilen ve kulu Allah Teâlâ’ya teslim etme manasında kullanıldığını söyleyebiliriz. Tefvîz sahibi kimse, iyi güzel şartı olmaksızın tüm işleri kendi istek

⁴¹⁸ Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. IV, s. 210.

⁴¹⁹ Karaca, “Dilimizde Dini İnanç İfade Eden Bazı Kavramlar”, s. 239.

⁴²⁰ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur’an- Kerim ve Sünnete Göre Tasavvuf*, Esmâ Yayınları, İstanbul, 2. Baskı, 1985, s. 234.

⁴²¹ Süleyman Uludağ, “Tevekkül”, *DİA*, c. XXXXI, s. 3, İstanbul, 2012.

⁴²² Tokpınar, *Hangi Doğru? Tevekkül*, s. 59.

dairesinden çıkararak Allah Teâlâ'ya havale etmektedir.⁴²³ İşi birinin tasarrufuna bırakma manasındaki tefvîz'in, tevekkülle yakın manada kullanılmakla birlikte, tevekkülden daha geniş, daha kapsamlı⁴²⁴ ve tevekkülden üstün olduğunu söyleyebiliriz.⁴²⁵

4. TESLİMİYET

Teslimiyet, sözlükte “iyi olmak, sıhhatli olmak ve şifa bulmak” anlamındaki “S-L-M” kökünden gelmekte olup, “teslîm olmak, boyun eğmek ve verilen hükme rıza göstermek, selam vermek” gibi manalara gelmektedir.⁴²⁶ Teslimiyet kelimesi, kusur ve noksanlıktan uzak olması sebebiyle Allah Teâlâ'nın es-Selâm isminden türemiştir.⁴²⁷

Tevekkül ve teslimiyet kavramları arasındaki ilişki, tevekkül kavramının sözlük manasında ortaya çıkmaktadır. Tevekkül etmek, teslim olmak manasındadır. Tevekkülün ıstılahî tariflerinde teslimiyet-tevekkül ilişkisi açık olarak görülmektedir. Bu bağlamda kulun, ilâhi iradeye kayıtsız şartsız teslim olması manasında olan tevekkül, teslimiyet kavramının iç güdümlü dindarlığı ifade eden boyutuyla tamamen örtüşmektedir.⁴²⁸

Tevekkül ehli Hakk'ın vaadiyle, teslim ehli ise ilmiyle sükûn ve huzur bulur. Teslim ehli evliyânın hâllerindedir. Sûfilerden Ebû Ali ed-Dekkâk, tevekkülü ilk, teslimiyeti orta, tefvîz'i de hâllerin sonu olarak görmektedir. Kur'an-ı Kerim'de özellikleri vurgulanan peygamberlerden Hz. İbrahim'in teslimiyetin sembolü olduğunu söyleyebiliriz.⁴²⁹

Özellikle tasavvuf literatüründe tevekkülün daha çok kullanıldığı, teslimiyetin ise tevekkülün içerisinde işlendiği görülmektedir. Öyle ki teslimiyet, tevekkülün bir derecesi olduğu anlaşılmış ve mütevekkilin: Tevekkül, teslim ve tefvîzden oluşan üç derecesi olduğu kabul edilmiştir.⁴³⁰

⁴²³ Karaca, “Dilimizde Dini İnanç İfade Eden Bazı Kavramlar”, s. 239.

⁴²⁴ Çağrııcı, “Tevekkül”, s. 1.

⁴²⁵ Gazalî, *Tasavvufun Esasları*, s. 175.

⁴²⁶ Cevherî, *es-Sihâh*, c. VI, s. 230; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XII, s. 289.

⁴²⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XII, s. 289.

⁴²⁸ Karaca, “Dilimizde Dini İnanç İfade Eden Bazı Kavramlar”, s. 238.

⁴²⁹ Uludağ, “Tevekkül”, s. 3.

⁴³⁰ Karaca, “Dilimizde Dini İnanç İfade Eden Bazı Kavramlar”. , s. 238.

5. YANLIŞ TEVEKKÜL ANLAYIŞLARI VE TENKİDİ

İnsanın sorumluluklarını yerine getirdikten sonra sonucun iyi olması için Allah'a dua ederek O'na güvenini beyan etmesi olan tevekkül, ilk zâhidler devrinden itibaren yanlışı anlaşılmalara da sebebiyet vermiştir. Allah'ın Alîm, Kadîr, Rezzâk, Müdebbir olduğunu söyleyen bazı zâhid ve sûfîler rızık için çalışmak da dâhil kesbe karşı olumsuz bir tavır takınmışlardır. Bunlar içerisinde özellikle bir tüccar olan Şakîk-i Belhî'nin zühd hayatına yöneldikten sonra zühd ve tevekküle zarar verir düşüncesiyle çalışmayı bırakması dikkat çekmektedir. Buna ilaveten zühd ve tevekküle uygun olmadığı gerekçesiyle tedavi olmaya, herhangi bir tehlikeye karşı tedbir almaya, düşmana karşı güçlü asker bulundurmaya karşı oldukları da bilinmektedir. Ancak bu yanlışı anlayışlar hem sûfîler tarafından hem de âlimler tarafından tenkit edilmiştir. Nitekim Bâyezîd-i Bistâmî ve Hâris el-Muhâsibî, Şakîk-i Belhî'nin yanlışı tevekkül anlayışını sert bir şekilde eleştirmişlerdir.

Her konuda insanlara örnek olan Hz. Peygamber, tevekkül düşüncesinin nasıl olması gerektiği konusunda söz ve yaşantısı ile topluma örnek olmuştur. Bu bağlamda, devesini bağlayarak mı yoksa salıvererek mi tevekkül edeyim? sorusuna Hz. Peygamber'in: *"...Önce onu bağla, sonra Allah'a tevekkül et!"*⁴³¹ diyerek cevap vermesi, İslam'da tevekkül düşüncesinin; sebeplere sarılmak, insan olarak vazifeleri yerine getirdikten sonra Allah'a sığınmak şeklinde olacağını göstermektedir.

Tehlikeli durumlarda hiçbir tedbir almadan işi Allah'a havale etme şeklindeki bir düşüncenin doğru olmadığı Hz. Ömer'in bulaşıcı hastalık bulunan bölgeye girilmemesi yönünde verdiği emirde görülmektedir: "Ebû Ubeyde b. El-Cerrâh komutasındaki İslâm ordusu, Şam'a gelen Hz. Ömer ile Suriye-Hicaz sınırındaki Serğ Köyü'nde buluşur. Ebû Ubeyde, Şam civarında veba salgını olduğunu bildirir. Hz. Ömer de durumu görüşmek üzere muhacir ile ensarı toplar ve istişarelerde bulunur. Ne var ki istişarelerden bir sonuç alınamaz. Kimisi, 'Sen bir görev için çıktın, bundan geri dönmeni uygun görmüyoruz.' derken kimisi de 'İnsanları tehlikeye atmanı doğru bulmuyoruz.' der. Hz. Ömer, istişarelerine devam eder ve son olarak Mekke fethine katılmış muhacirlerle, Kureyş'in ileri gelenlerini toplar. Bu son istişareden ittifakla geri dönme ve insanları veba tehlikesine atmama görüşü çıkar. Bunun üzerine Hz. Ömer,

⁴³¹ Tirmizî, Sıfatu'l-Kıyâme, 60.

Medine'ye geri dönülmesi emrini verir. Fakat ordu komutanı Ebû Ubeyde, bu durumu kader inancıyla bağdaştıramamış olacak ki halifeye, 'Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun?' diye sorar. Hz. Ömer, keşke bunu sen söylemiş olmasaydın Ey Ebû Ubeyde! Evet, Allah'ın bir kaderinden diğer bir kaderine kaçırıyoruz.' diye cevap verir ve şöyle devam eder: 'Develerini otlatmak için, biri verimli diğeri kıraç iki yamaçlı bir vadiye götürsen ve onları ister otu bol yerde ister çorak yerde otlatırsan, sonuçta her iki yerde de Allah'ın kaderiyle otlatmış olmaz mısın?' diye sorar. Bu sırada, daha önce bir iş için aralarından ayrılmış olan Abdurrahman b. Avf gelir ve: 'Bu konuyla ilgili bende bilgi var.' diyerek Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakleder: '*Şayet bir yerde veba hastalığı olduğunu işitirseniz oraya gitmeyin. Bir yerde veba hastalığı çıkarsa ve siz orada bulunursanız vebadan kaçmak için oradan çıkmayın.*'⁴³²

Hz. Peygamber, veba bulunan yere gitmeyin, bulunduğunuz yerde veba çıkmışsa oradan çıkmayın tavsiyesi ile Müslümanlar arasında tevekkül ve tedbir alma düşüncesinin şekillenmesine öncülük etmiştir. Hz. Peygamber, Allah'a en yakın, tevekkülü hayatında en güzel şekilde yaşayan insan iken; tedbir olarak bulaşıcı hastalık bulunan yere girilmesini istememiştir. Aynı şekilde Hz. Peygamber, tedavi olmayı, soğuk bir havada kalın elbise giymeyi, zırh kuşanmayı, sipere girmeyi, çalışıp çabalamayı yasaklamamış aksine bunları tavsiye etmiş ve hayatında uygulamıştır. Bu sebeple hastalıkta tedavi olmak, çalışıp mal kazanmak ve sebeplere sarılmakla aynı kapsamda değerlendirilmelidir.⁴³³

Gazzâlî, Hz. Peygamber'in tavsiyesine uygun olarak hastalıktan tedavi olmanın tevekküle mani olmadığını belirtmektedir.⁴³⁴ Geçmiş sâlih zatlardan bazılarının hastalık durumlarında tedaviyi terk etme düşüncelerinin, kendi özel ve manevi hallerinden kaynaklandığı düşünülebilir. Bununla birlikte genel olarak sûfilerin tedavi olmayı terk etmek gibi bir düşünceyi tevekküle uygun görmediklerini söyleyebiliriz.

Tevekkül ile alakalı yanlış anlaşılan bir diğer husus, İslam'da emredilen tevekkülü, çalışma ve ameli terk ederek, işsiz, miskin bir şekilde oturmak manasında anlamaktır. Bu şekilde anlaşılan tevekkül anlayışı, tevekkülün ne anlama geldiğinin

⁴³² Buhârî, Tıp, 30; Müslim, Selam, 98.

⁴³³ Hatip, "Allah'a Tevekkülün Lüzumu ve Mütevekkilin Alâmetleri", s. 44-48.

⁴³⁴ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, c. IV, s. 594.

bilinmemesidir.⁴³⁵ Hz. Peygamber tarafından elinin kazancını yiyen kişinin övüldüğü, peygamberlerin özellikle Hz. Davud'un elinin emeği ile rızkını temin ettiği belirtilerek çalışmaya büyük değer verildiği bilinmektedir. Elinin emeğini kutsal bir rızık olarak niteleyen bir dinin mensuplarının tevekkül ehliyim diyerek sorumluluktan kaçması akıllıca bir davranış değildir. Nitekim Mehmet Akif Ersoy, tevekkül kavramının bu şekilde asıl anlamından saptırılmasını şiddetle eleştirerek, Müslümanların hayatında nasıl bir felakete sebep olduğunu şu çarpıcı ifadelerle dile getirmektedir.⁴³⁶

"Allah'a dayandım! " diye sen çıkma yataktan...
Mâ'nâ-yı tevekkül bu mudur? Hey gidi nâdan!
Ecdâdını, zannetme, asırlarca uyudu;
Nerden bulacaktın o zaman eldeki yurdu?
Üç kıt'ada, yer yer, kanayan izleri şahid:
Dinlenmedi bir gün o büyük nesl-i mücâhid.
Âlemde "tevekkül" demek olsaydı "atâlet",
Mîrâs-ı diyânetle yaşar mıydı bu millet?
Çoktan kürenin meş'al-i tevhidi sönerdi;
Kur'an duramaz, nezd-i İlâhîye dönerdi.⁴³⁷

Mehmet Akif Ersoy'a göre; tevekkül kavramının bu şekilde yanlış anlaşılması Müslümanların düşünce dünyasında Allah ile insanın rollerini değiştiren bir durum meydana getirmektedir. Toplumda kabul gören bu yanlış izah tarzı, insanı efendi, dolayısıyla emreden; Allah'ı da hâşâ efendisinin emirlerini yerine getiren bir hizmetçi ve emir eri durumuna düşürmektedir. O, bu durumu şöyle açıklamaktadır:

"Tevekkül" öyle "tahakküm" demek mi Yezdân'a?
Kimin hesabına inmiş, düşünmüyor, Kur'an...
Cenâb-ı Hak çıkacak, sorsalar, muhâtab olan!
Bütün evâmire ilân eden şu sefih,
Mükellefiyeti Allah'a eyliyor tevcih!⁴³⁸

⁴³⁵ Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, s. 67.

⁴³⁶ Hulusi Arslan, "Mehmet Akif'in Kader ve Tevekkül Anlayışı", *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S: 13, 2015, s. 20-21.

⁴³⁷ Mehmed Âkif Ersoy, *Safahat*, Akçağ Yayınları, Ankara 5. Baskı 2007, s. 481.

⁴³⁸ Ersoy, *Safahat*, s. 280-282.

Tevekkül teriminin asıl anlamından çıkartılıp sorumluluk ve sebeplere sarılma bilincini çökerten bir inanca dönüşmesi kabul edilebilir bir düşünce değildir. Dolayısıyla hastalıkta, rızık aramakta, çalışmakta, düşmana karşı hazırlık yapıp tedbir almakta ve diğer işlerde tevekkülü; tedbirsiz davranarak işleri Allah'a havale etmek şeklinde anlamak doğru değildir. Böyle bir anlayış, İslam düşüncesindeki tevekkül anlayışına zıt bir durumdur. Bu bakımdan tevekkülle alakalı bu gibi yanlış anlayışların gözden geçirilerek düzeltilmesi, doğru tevekkül anlayışının topluma yerleştirilmesi için çalışma ruhunun kazandırılması elzendir. Zira tevekkülün doğru anlaşılması, toplumdaki inanç problemlerinin çözülmesine, yaşam kalitesinin artmasına ve dünya üzerinde güçlü bir ülke konumuna yükselmede büyük katkı sağlayacaktır.

SONUÇ

Kur'an ve sünnette Allah'a güvenmenin sıklıkla vurgulanması sebebiyle tevekkül kavramının Müslümanlar arasında önemli yeri vardır. Ayet ve hadislerde Allah'a tevekkül yoluyla müminlerin ümitsizliğe düşmeleri önlenmek istenmiştir. Özellikle hadislerde günlük hayattan savaş hukukuna, müminlerin sosyal yaşamını düzenlemeye kadar her alanda tevekkülün vurgulandığı tespit edilmiştir. Burada önemli olan diğer bir husus ise tevekkülün ancak Allah'a iman ile olabileceği nedeniyle iman-tevekkül ilişkisidir. Kur'an'da tevekkül genellikle iman ile birlikte zikredilmiştir.

Tevekkül kavramı zâhidler ve sûfiler tarafından ele alınmış ve tevekkül ehlinin üstünlüğü belirtilmiştir. İlk dönem zâhidleri tevekkülü kendi zühd anlayışları çerçevesinde ele almışlardır. Bu bağlamda Hasan Basri, tevekkülü dünya ahiret dengesinin iyi kurularak sebeplere sarıldıktan sonra Allah'a güvenmek şeklinde açıklamaktadır. Abdullah b. Mübarek de tevekkülü kesbe sarılmak, kimseye muhtaç olmamak, sâlih amel işleyerek Allah'ın vereceği rızık beklemek ve O'na itimat etmek şeklinde anlamaktadır. Şakîk-i Belhî ise kesbin tevekkülü geçersiz kıldığı düşüncesiyle çalışmayı uygun bulmamaktadır. Birkaç istisna dışında ilk dönem zâhidlerinin genel olarak tevekküle bakışları, sebepleri yerine getirmek, rızık için çalıştıktan sonra Allah'a sığınmak ve neticeyi O'ndan beklemek şeklinde olmuştur.

İlk dönem sûfileri tevekkül anlayışlarını içinde buldukları sosyal ve kültürel şartlar içerisinde oluşturmuşlardır. Onlar tevekkülün kalple olan ilişkisine bakarak tevekkül ile iman, teslimiyet ve zühd arasında bir irtibat kurmuşlardır. Genel olarak sûfilere göre tevekkül kişinin benliğini devre dışı bırakıp Allah'ı vekîl edinmesi ve O'na teslim olması şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim Hâris el-Muhâsibî tevekkülü hiç kimseden bir şey beklemeden sadece Allah'a güvenmek, Sehl b. Abdullah Tüsterî tevekkülü Allah'a tam bir teslimiyetle bağlanmak, Bâyezîd-i Bistâmî ise tevekkülü kalbin hâli olarak tanımlamış ve kesbe engel olmadığını vurgulamıştır.

Zâhid ve sûfilerin tevekkül anlayışlarının genel olarak aynı doğrultuda olduğu görülmekle birlikte zâhidlerin sûfilere nazaran daha fazla teslimiyete önem verdikleri, sûfilerin ise kesb ve çalışmayı öncelikledikleri görülmüştür. Bununla birlikte sûfiler

arasında hastalıkların tedavisini tevekküle aykırı görenler, rızık için sebeplere bağlanmaya karşı çıkanlar, kesbi tevekkül anlayışlarına aykırı bularak çalışmaya karşı bir tavır geliştirenler olmuş ve bu anlayışlar sonraki devirlerde de takipçi bulmuştur.

Zâhid ve sûfîlerin görüş ve sözlerinden yola çıkılarak tevekkül ile zühd, kesb, tefvîz ve teslimiyet kavramları arasında bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla bir insanda tevekkülün sağlam bir şekilde yerleşebilmesi için zühd, teslimiyet ve tefvîz'in anlamlı bir şekilde yaşanması gerekir. Zâhidin bu dünyanın bir ferdi olması, başkasına muhtaç olmadan bir hayat yaşaması gerektiği sebebiyle kesb kavramı önem kazanmaktadır. Ancak kesb kavramı, Allah'a teslimiyeti, işi Allah'a havale etme anlamındaki tefvîz'i yanlış anlamaya sebep olmamalıdır.

Tevekkül kavramı incelenirken dikkat çeken hususlardan biri sûfîler arasındaki yanlış tevekkül anlayışlarıdır. Ancak tevekkül teriminin asıl anlamından çıkartılıp sorumluluk ve sebeplere sarılma bilincini çökerten bir inanca dönüşmesi kabul edilebilir değildir. Dolayısıyla hastalıkta, rızık aramakta, çalışmakta, düşmana karşı hazırlık yapıp tedbir almakta ve diğer işlerde tevekkülü; tedbirsiz davranarak işleri Allah'a havale etmek, Allah'ı emir eli gibi telakki etmek yanlış bir anlayıştır.

KAYNAKLAR

- AĞAKAY vd. , Mehmet Ali, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 10. Baskı, 2009.
- AHMED, Halil b. , *Kitâbü'l-Ayn*, Tertip-Tahkik: Abdulhamid Hendevî, Dâru'l-Kutûbi'l İlmiyye, Beyrut, Ts.
- AKYÜZ, Ali, *Yaşayan Kur'an Hazreti Peygamber*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 8. Baskı, 2005.
- ALTINTAŞ, Ramazan, “Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri”, *Dini Araştırmalar*, Mayıs-Ağustos 2000, c. 3.
- ALTUNTAŞ, Halil, *Pencereyi Işığa Açmak*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2. Baskı, 2009.
- ARSLAN, Hulusi, “Mehmet Akif’in Kader ve Tevekkül Anlayışı”, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 13, 2015.
- ATEŞ, Süleyman , “Cüneyd-i Bâgdâdî”, *DİA*, c. VIII, s. 118, İstanbul, 1993.
- ATTÂR, Feridüddîn, *Evliya Tezkireleri*, Çeviren: Süleyman Uludağ, Kabcacı Yayıncılık, y.y. , 1. Baskı 2012.
- AYDIN, Hayati, “Kur'an'da İrade-Azm ve Tevekkül”, *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 22, 2009.
- BAHADİROĞLU, Mustafa, “İbrâhim El-Havvâs”, *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000.
- BARDAKÇI, M. Necmettin, *İbnü'l-Arif ve Mehâsinü'l Mecâlis*, Sır Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- BARDAKÇI, Mehmet Necmettin, *Abdullah İbn Mübarek (İlk Müslüman Türk Âlim Zâhid ve Gâzisi)*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2016.
- BARDAKÇI, Mehmet Necmettin, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2005.
- BOLAT, Ali, “Şakîk-i Belhi”, *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul, 2010.
- BOLAT, Ali, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, İnsan Yayınları, İstanbul, 3. Baskı, 2011.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Mektebetü'r-Rihâb, Kâhire, 2007.
- BULANIK, Haydar, “Ebu'l Kâsım el- Kuşeyrî ve Letâifu'l-İşârât İsimli Tefsirindeki Metodu”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Rize, 2002.
- CÂMÎ Abdurrahman, *Evliya Menkıbeleri*, Hazırlayanlar: Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 1. Baskı, 2011.
- CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayınları, Ankara, 1. Baskı, 1997.

- CERTEL, Hüseyin *Ebû Tâlib el-Mekkî'de Tasavvufî Yaşayış, İman ve Ahlâkta Kemâlin Yolu*, Hamle Yayınları, İstanbul, ts.
- el-CEVHERÎ, İsmâil b. Hammâd, *es-Sıhah*, Dârûl-İlmi Lîl-Melâyîn, Beyrut, 4. Baskı, 1990.
- COŞKUN, Ahmet, "Rızık Elde Etmede Kesb'in Rolü ve Önemi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9, 1996.
- ÇAĞRICI, Mustafa "Tevekkül", *DİA*, c. XXXXI, s.1, İstanbul, 2012.
- ÇAĞRICI, Mustafa, "Gazzâlî", *DİA*, c. XXIII, s. 489, İstanbul, 1996.
- ÇAĞRICI, Mustafa, "Kesb", *DİA*, c. XXV, s. 302, Ankara, 2002.
- ÇİFT, Salih, "Yahyâ B. Muâz", *DİA*, c. XLIII, s. 257, İstanbul, 2013.
- ÇUBUKÇU, İ. Agâh, *İslam'da Ahlâk ve Manevi Vazifeler*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 11. Baskı, 2013.
- DEMİRCİ, Mehmet, "Ebû Saîd el-Harrâz", *DİA*, c. X, s. 202, Ankara, 1994.
- DEMİRCİ, Mehmet, "Mâlik b. Dînâr", *DİA*, c. XXVII, s. 505, Ankara, 2003.
- EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. El-Eş'âs, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- EBUSSUÛD EFENDİ, Şeyhülislam, *Ebussuûd Tefsiri*, Tercüme: Ali Akın, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006.
- ERAYDIN, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatler*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu: 82, İstanbul, 2012.
- ERGİNLİ, Zafer, "İlk Sufilerde Nefis Kavramı –Haris Muhasibî Örneği–", *Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2001.
- ERGİNLİ, Zafer, "Muhâsibî", *DİA*, c. XXXI, s. 13, İstanbul, 2006.
- ERGİNLİ, Zafer, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Dünyâ Algısına Toplu Bir Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XV, S. 2.
- ERSOY, Mehmed Âkif, *Safahat*, Akçağ Yayınları, Ankara, 5. Baskı, 2007.
- GAZÂLÎ, İmâm, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn*, Tercüme: Ali Arslan, Merve Yayınları, İstanbul, ts.
- GAZÂLÎ, İmâm, *Kırk Esas (el-Erbâin Fî Usûliddîn)*, Türkçeleştiren: Yaman Arıkan, Eskin Matbaası, y.y. , Kasım 1970.
- GAZÂLÎ, İmâm, *Kimyâ-yı Saâdet*, Sağlam Yayınevi, İstanbul, ts.
- GAZÂLÎ, İmâm, *Tasavvufun Esasları*, Çeviren: Ramazan Yıldız, Şâmil Yayınevi İstanbul, ts.
- GÖRGÜN, Tahsin, "Hasan-ı Basrî Düşüncesi", *DİA*, c. XVI, s. 298, İstanbul, 1997.
- GÖZTEPE, Yüksel, "Abdülkerîm Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmlar", *Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.

- Hadislerle İslam*, Hazırlayan: Heyet, DİB Yayınları, Ankara, 3. Baskı, 2015.
- HAKİKÎ, Kerim, *Tehalli Kalbin Süslenmesi*, Çeviren: Süleyman Demir, İnsan Yayınları, İstanbul, 1. Baskı, 2010.
- HARRÂZ, Ebû Saîd, *Kitâbu's-Sıdk Doğruluk Kitabı*, Hazırlayan: Himmet Konur, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2014.
- HATİP, Abdulaziz, "Allah'a Tevekkülün Lüzumu ve Mütevekkilin Alâmetleri", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, S. 3-4, 2007.
- HATİP, Abdulaziz, *Tevekkül mü? Tembellik mi? İslam'da Tevekkül ve Çalışma*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2006.
- HİCAZÎ, Muhammed Mahmud, *Furkan Tefsiri*, Tercüme: Mehmet Keskin, İlim Yayınları, İstanbul, ts.
- HÜCVİRÎ, *Keşfu'l Mahcub Hakikat Bilgisi*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 3. Baskı, 2010.
- el-ISFAHÂNÎ, Rağıp, *Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*, Çevirenler: Abdulkaki Güneş-Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 3. Baskı, 2012.
- el-ISFEHÂNÎ, Ebu Nuaym, *Hilyetu'l Evliya ve-Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Tercüme: Hüseyin Yıldız vd. , Ocak Yayıncılık, İstanbul, 1. Baskı, 2015.
- el-ISFEHÂNÎ, Ebû Nuaym, *Onların Dünyası Hilyetu'l Evliyâ ve-Tabakâtu'l-Asfiyâ Muhtasarı*, Tercüme: Zekeriya Yıldız-Hüseyin Yıldız, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 1. Baskı, 2010.
- IZUTSU, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, Türkçesi: Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 2013.
- İBN ARABÎ, *Rıza İhlas Tevekkül*, Tercüme: Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- İBN FÂRÎS, *Mu'cemû Mekâyisi'l-Lüğa*, Tahkik: Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l Fikr, Beyrut, 1979.
- İBN KESÎR, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, Çevirenler: Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1985.
- İBN KESÎR, *Hz. Peygamber (S.a.v)'in Hayatı (Es-Siyretu'n-Nebeviyye)*, Tercüme, Tahric ve Açıklayıcı Notlar: Hanifi Akın, Çelik Yayınevi, İstanbul, 2014.
- İBN MÂCE, Muhammed b. Yezîd, *Sünen-i İbn Mâce*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İBN MANZÛR, Muhammed İbn Mükrim, *Lisanû'l-Arab*, Daru's-Sadîr, Beyrut, ts.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Abdurrahman, *Velîler Serdârı Hasan Basrî -Kuddise Sirruh-*, Tercüme: Mustafa Kaya, Erkam Yayınları, İstanbul, 1992.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, *Sıfatü's-Safve*, Çeviren: Abdülvehhab Öztürk, Kahraman Yayınları, İstanbul, 2006.
- İZ, Mâhir, *Tasavvuf Mâhiyeti Büyükleri ve Tarikler*, Kitabevi, İstanbul, 4. Baskı, 2012.
- KARA, Mustafa, "Dârâni", *DİA*, c. VIII, s. 485, İstanbul, 1993.

- KARACA, Faruk, “Dilimizde Dini İnanç İfade Eden Bazı Kavramlar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14, 1999.
- KELÂBÂZÎ, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 3. Baskı, 2013.
- KNYSH, Alexander, *Tasavvuf Tarihi*, Mütercim: İhsan Durdu, Ufuk Yayınları, İzmir, 2011.
- KUŞEYRÎ, Abdülkerim, *Tasavvuf İlimine Dair Kuşeyri Risalesi*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 6. Baskı, 2012.
- KUTUB, Seyyid, *Fî Zılâlî'l-Kur'an*, Mütercimler: İ. Hakkı Şengüler vd. , Hikmet Yayınları, y.y. , ts.
- KÜÇÜK, Hülya-CEYLAN, Semih, “Râbia- el-Adeviyye”, *DİA*, c. XXXIV, s. 380-381, İstanbul, 2007.
- KÜÇÜK, Raşit, “Abdullah b. Mübârek”, *DİA*, c. I, s. 124, İstanbul, 1998.
- el-MEKKÎ, Ebû Talib, *Kûtu'l-Kulûb Kalplerin Azığı*, Mütercimler: Yakup Çiçek-Dilaver Selvi, Semerkand Yayıncılık, İstanbul, 3. Baskı, 2004.
- el-MUHÂSİBÎ, *Kalb Hayatı “er-Rî'AYE”*, Abdulkhakim Yüce, Çağlayan Yayınları, İzmir, 2000.
- MÜSLİM, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *Sahihu Müslim*, Mektebetü'r-Rihâb, Kâhire, 2008
- ÖNGÖREN, Reşat, “İbrahim b. Edhem”, *DİA*, c. XXI, s. 293, İstanbul, 2000.
- ÖZTÜRK, Mustafa , “Sehl et-Tüsteri”, *DİA*, c. XXXVI, s. 321, İstanbul, 2009.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, *Kur'an- Kerim ve Sünnete Göre Tasavvuf*, Esmâ Yayınları, İstanbul, 2. Baskı, 1985.
- ER-RÂZÎ, Fahrüddin, *Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb*, Tercüme: Suat Cebeci. vd. , Huzur Yayınevi, İstanbul, 2013.
- SAKLAN, Bilal, “Ebû Tâlib el-Mekkî”, *DİA*, c. X, s. 239, İstanbul, 1994.
- SANCAKLI, Saffet, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011.
- SARIÇAM, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, Ankara, 8. Baskı.
- SOLMAZ, Rabiye, “Din Eğitimi Açısından Kur'an ve Sünnette Tevekkül Kavramı”, *Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul 2006.
- SONUÇ, A. Turhan, *İslam Tasavvufunda Olgunlaşma Yöntemleri*, Formül Matbaası, İstanbul, ts.
- ES-SÜLEMÎ, Ebû Abdurrahman, *Tasavvufa Giriş el-Mukaddime fi't-Tasavvuf*, Tercüme: Ali Akay, İlk Harf Yayınevi, İstanbul, 1. Baskı, 2014.
- ŞÂRÂNÎ, İmamı, *Evliyâlar Ansiklopedisi (Tabakatü'l-Kübrâ)*, Çeviren: Abdulkadir Akçiçek, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2014.

- ŞENTÜRK, Habil, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*, Anadolu Kitap Kırtasiye, Isparta, 2. Baskı, 2008.
- et-TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed Bin Cerîr, *Tarih-i Taberî*, Tercüme: M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul, ts.
- TABERÎ, İmam, *Taberi Tefsiri*, Tercüme: Mehmet Keskin, Akide Yayıncılık, İstanbul, ts.
- TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünen-i Tirmizî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- TOKPINAR, Mirza, *Hangi Doğru? Tevekkül (Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım)*, Kitâbi Yayınevi, İstanbul, 2. Baskı, 2010.
- TUNÇ, Cihad, “Tevbe Hakkında Bazı Meseleler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV, 1990.
- es-SERRÂC, Ebû Nasr, *el- Lüma’ (İslam Tasavvufu)*, H. Kâmil Yılmaz, Erkam Yayınları, İstanbul, 2012.
- TÜRER, Osman, “Fudayl B. İyâz”, *DİA*, c. XXIII, s. 208, İstanbul, 1996.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Bâyezîd-i Bistâmî”, *DİA*, c. V, s. 238, İstanbul, 1992.
- ULUDAĞ, Süleyman, “el-LÜMA’”, *DİA*, c. X, s. 239, İstanbul, 1994.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, c. XVI, s. 291, İstanbul, 1997.
- ULUDAĞ, Süleyman, “KUŞEYRÎ, Abdülkerîm b. Hevâzin”, *DİA*, c. XXVI, s. 473, İstanbul, 2002.
- ULUDAĞ, Süleyman, *Bâyezîd-i Bistâmî Hayatı-Menkıbeleri-Fikirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara, 1994.
- ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 1. Baskı, 2012.
- ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvufun Dili*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2. Baskı, 2016.
- ULUDAĞ, Süleyman “Tevekkül”, *DİA*, c. XXXXI, s. 3, İstanbul, 2012.
- UTKU, Mustafa, *Rızık Anahtarları ve Tevekkül*, Uludağ Yayınları, İstanbul, 2. Baskı, 2005.
- YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, Akçağ Yayınları, Ankara, 4. Baskı, 2013.
- YILDIRIM, Ahmet, “Hz. Peygamber’in Zühd Hayatı”, *I. Kutlu Doğum Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Isparta, 1998, s. 81-105.
- YILMAZ, Hasan Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 13. Baskı, 2010.
- YÜKSEL, Yakup, “Tasavvufta Sabır ve Şükür Anlayışı”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Samsun 2006.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler :

Adı ve Soyadı : Önder TONBUL

Doğum Yeri ve Yılı : Urla – 22/08/1976

Medeni Hali : Evli

Eğitim Durumu :

Lisans Öğretimi : Anadolu Üniversitesi

Yabancı Dil (ler) ve Yüzevi :

İngilizce (Orta düzey)

İş Denevimi :

Diyamet İşleri Başkanlığı

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi